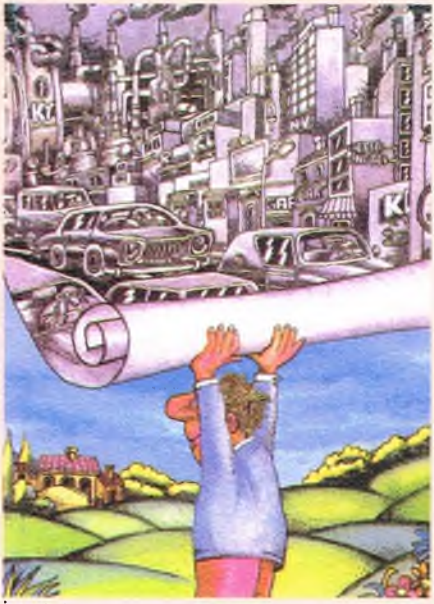
Şenlikli Toplum

Ivan Illich

İngilizceden Çeviren: Ahmet Kot

AYRINTI

5. BASIM

IVAN ILLICH

1926'da Viyana'da doğdu. Salzburg ve Roma'da tarih ve dinbilim konularında eğitim gördükten sonra papaz oldu. Beş yıl New York'ta Puerto Rico Mahallesi'nde papaz olarak görev yaptı. Katolik kilisenin Güney Amerika siyasetine yönelttiği eleştiriler, kilise çevreleri ve Vatikan'la arasının bozulmasına neden oldu. 1960'ta Meksika'ya gitti ve Cuernavaca kentinde Kültürlerarası Belgeler Merkezi'ni (*IDOC*) kurdu. Amacı alternatif bir eğitim programı oluşturarak gönüllüleri Latin Amerika dilleri ve kültürleri konusunda eğitmek olan kuruluş kısa zamanda Güney Amerika askeri diktatörlüklerine karşı muhalefetin merkezlerinden biri oldu. 1969'da papazlıktan ayrıldı. *CIDOC*'un 1970'te kapatılmasından sonra Alman, Japon ve Amerikan üniversitelerinde dersler vermeye başladı.

Illich kapitalist toplumun ortaya çıkardığı kurumların insan üzerindeki olumsuz etkilerini incelemiştir. Ona göre çağdaş toplumda eğitim, sağlık, ulaşım gibi gereksinmeler bürokratik refah devletinin bu hizmetleri yerine getirmekle yükümlü kurumları aracılığıyla karşılanmaktadır. Eskiden insanların doğal çevre ilişkileri içerisinde karşıladıkları temel gereksinmeler, çağdaş toplumda "bilimsel olarak" üretilmiş hizmetlerin tüketilmesine indirgenmektedir; belirli bir tüketim düzeyinin altına düşenler teknokratların oluşturduğu ölçütlere göre yoksul sayılmaktadır. Yerleşik düzen, kendi kendini eğitmeyi yetersiz saymaktadır. Ancak kurumsallaşmış hizmetlere olan bağımlılık bireysel yetkinliğe zarar vermekte, bireyi yeterli karar verme gücünden yoksun bırakmakta, onu kendi dışında oluşturulan hizmetlerin pasif tüketicisi haline getirmektedir.

En önemli kitaplarından olan *Tools For Conviviality*'de (*Şenlikli Toplum*, Çev. Ahmet Kot, 1988, Ayrıntı Yayınları) seri üretim teknolojilerinin, insanları bürokrasinin ve makinelerin aksesuvarları haline nasıl getirdiğini göstererek modern sanayi toplumlarını sorguluyor. Kişiler arasında özerk, yaratıcı ilişkiler kurulabilmesinde araçların rolüne değiniyor. İnsanların çalışırken zevk almaları, sevinç duymaları için araçlara hükmetmeleri gerektiğini belirterek araçların insanlara hükmetmeye başladıkları noktada büyümeye karşı çıkıyor.

Eğitim kurumlarına yönelttiği eleştirilerini dile getirdiği, 1971'de yayımlanan *Deschooling Society* (*Okulsuz Toplum*, Çev. Bedirhan Üstün, Birey ve Toplum Yayınları, 1985) adlı kitabında Illich, okulun, toplumun eğitimini olumsuz yönde etkilediğini öne sürmüş, zorunlu eğitimin kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Ona göre, "Okul, bireyleri, insan dahil her şeyin ölçülebileceği bir dünya için hazırlar. Okulların var olduğu bir dünyada mutluluğa giden yol, bireyin tüketim kalıplarıyla belirlenmiştir." Çözüm ise var olan eğitim kurumlarına alternatif olarak yaşamın her anını bir öğrenme eylemine dönüştürecek, insanları yaratıcı ve özerk kılacak ve teknokratlarca denetlenmeyen değerleri yaratacak bir eğitim ağının oluşturulmasıdır.

The New York Review, *The Saturday Review*, *Le Monde* ve *The Guardian* gibi yayınlarda yazan Illich'in kitaplarından bazıları şunlardır: *Celebration of Awareness*, 1970 (Farkındalığın Kutsanması); *Energy and Equity* (Enerji ve Adalet; Türkçede Enerji ve Eşitlik adıyla yayımlandı, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayınları, 1992); *Gender*, 1982 (Cinsiyet); *H2O*, 1985 (H2O/Unutmanın Suları, Çev. Ruşen Değerli, Afa Yayınları, 1991); *Towards a History of Needs* (Bir İhtiyaçlar Tarihine Doğru).

Ayrıntı: 1
İnceleme dizisi: 1

Şenlikli Toplum
Ivan Illich

Kitabın Özgün Adı
Tools for Conviviality

İngilizce'den Çeviren
Ahmet Kot

Yayıma Hazırlayan
Özden Arıkan

Son Okuma
Füsun Selin Yılmaz

© Ivan Illich

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir

Kapak İllüstrasyonu
Lido Contemori

Kapak Tasarımı
Gökçe Alper

Dizgi
Esin Tapan

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım *1988*
İkinci Basım *1989*
Üçüncü Basım *2011*
Dördüncü Basım, *2015*
Beşinci Basım *2018*

Baskı Adedi *2000*

ISBN 978-975-539-632-3
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.: 3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Ivan Illich

Şenlikli Toplum

İNCELEME DİZİSİ
SON ÇIKAN KİTAPLAR

AYDINLAR SOSYALİZMİ
Jan Waclaw Makhayski

İLETİŞİM BİLİMLERİNİN UNUTULMUŞ KÖKENLERİ
Der. Jacques Perriault

MODA-LOJİ
Yuniya Kawamura

MARKSİZM'İN ANLAMI
Paul D'Amato

CİNSELLİĞİN ÖNEMİ
Arzuya Yeniden Kavuşmak
Dr. Ghislaine Paris

ÇALIŞMA DÜŞÜNCESİ
John W. Budd

YORUM VE AŞIRI YORUM
Umberto Eco

HAYATIN GİZLİ HAZLARI
Theodore Zeldin

HAYATIN KIRILGANLIĞI
William E. Connolly

DEVLET VE HUKUK
Friedrich Engels, Karl Marx

İYİMSER OLMAYAN UMUT
Terry Eagleton

TEKNİK, SERMAYE, MEDYA
Peter Trawny

PROTESTO
Toplumsal Hareketlere Kültürel Bir Giriş
James M. Jasper

SOSYALİZMDE EĞİTİM KÜBA
Celil Denktaş

HERMENÖTİĞİN KÖKENİ
Kendilik Hakkında - Dartmouth Konferansları, 1980
Michel Foucault

YAŞAM SANATI
Zygmunt Bauman

LENİN
Farklı Bir Yol
Lars T Lih

HERMENÖTİK VE SOSYAL BİLİMLER
Anlama'ya Dair Yaklaşımlar
Zygmunt Bauman

LENİN 2017
Hatırlamak, Tekrarlamak ve Kafa Yormak
Vladimir İlyich Lenin , Slavoj Žižek

EKİM
Rus Devriminin Hikâyesi
China Miéville

DÜNYAYA VE KENDİMİZE DAİR
Zygmunt Bauman & Stanislaw Obirek

FAŞIZM VE KAPITALIZM
Faşizmin Sosyal Kökenleri ve İşlevleri Üstüne Teoriler
Angelo Tasca, Arthur Rosenberg, Otto Bauer, August Thalheime

TANRI'YA VE İNSANA DAIR
Stanislaw Obirek, Zygmunt Baumane

İSTİSNA HÂLİ
Giorgio Agamben

BENLİK PRATİKLERİ
Zygmunt Bauman & Rein Raud

EŞYA VE İNSAN
Bir Pratik İlişkinin Felfesefesi, Pedagojisi ve Sosyolojisi
Arnd-Michael Nohl

KUŞATILMIŞ TOPLUM
Zygmunt Bauman

KAPIMIZDAKİ YABANCILAR
Zygmunt Bauman

DEMİR KAFES
Max Weber ve Weberci Marksizm
Michael Löwy

İçindekiler

Giriş 7

1 İki Dönüm Noktası 13
2 Şenlikli Yeniden Kuruluş 23
3 Çok Yönlü Denge 66
4 İyileşme 113
5 Siyasal Dönüşüm 132

Giriş

Önümüzdeki birkaç yıl içinde, endüstri çağma ilişkin bir sonsöz üstüne çalışmayı düşünüyorum. İçinde bulunduğumuz okul öğrenimi ve ambalaj çağında dil, mitos, ritüel ve hukukta meydana gelen değişimleri izlemek istiyorum. Endüstriyel üretim biçiminin zayıflayan tekelini, bu üretim biçiminin hizmet ettiği ve endüstrinin yarattığı mesleklerin yok oluşunu anlatmayı amaçlıyorum.

Hepsinden önemlisi, insanlığın üçte ikisinin endüstri çağını yaşamaktan hâlâ sakınabileceğini göstermek istiyorum. Bu, hemen şimdi, üretim biçimlerinde endüstri sonrası bir denge seçerek mümkündür ve aşırı endüstrileşmiş uluslar da kaosun alternatifi olarak bu dengeyi benimsemek zorunda

kalacaklardır. Bu işe hazırlık olarak, elinizdeki denemeyi eleştirel yorumlara sunuyorum.

Şimdiki biçimiyle bu kitap, 1972 yazında Cuernavaca'daki CIDOC'ta* yapılan konuşmaların sonucu. Seminerime katılanlar kendi fikirlerini ve çoğu zaman da kendi sözlerini tanıyacaklardır. Çalışma arkadaşlarımdan, özellikle yazılı katkıları için teşekkürlerimin kabulünü diliyorum.

Bu çalışma, makale olarak yayımlanamayacak kadar uzun, parça parça okunamayacak kadar da karmaşık oldu. Aslında bir gelişme raporu bu. Kitabımı Harper and Row'un *World Perspectives* dizisinde yayımladığı için Ruth Nanda Anshen'a teşekkür ederim.

Birkaç yıldır Cuernavaca'daki CIDOC'ta endüstriyel üretim biçiminin tekeli üstüne eleştirel araştırmalar yapıyor ve endüstri sonrası bir çağa uyacak alternatif üretim biçimlerini kavramsal olarak tanımlamaya çalışıyoruz. Bu araştırmalar, 60'ların sonralarında eğitim kurumları üstünde yoğunlaştı. 1970'e kadar bulduklarımız şunlar:

1. Zorunlu okul öğrenimi yoluyla evrensel eğitim mümkün değildir.

2. Kitle eğitiminin üretimi ve pazarlanması için alternatif düzenekler, zorunlu okullara göre teknik bakımdan daha uygulanabilir; ancak ahlaki bakımdan daha az kabul edilebilir şeylerdir. Bu tür yeni eğitsel düzenlemeler, gerek zengin gerekse yoksul ülkelerdeki geleneksel okul sistemlerinin yerini almak üzereler. Bunlar, endüstriyel bir ekonomi içindeki iş sahiplerinin ve tüketicilerin koşullanmasında daha etkili olma potansiyeline sahiptir; dolayısıyla bugünkü toplumların yönetilmesi açısından daha arzu edilir, halk açısından daha baştan çıkarıcı ve temel değerler açısından da içten içe yıkıcıdır.

3. İleri düzeyde paylaşılan öğrenme ve kişiler arasında eleştirel ilişkilere dayanan bir toplum, endüstriyel büyümeye pedagojik sınırlar koymak zorundadır.

* Kültürlerarası Belge Toplama Merkezi, Meksika. (y.h.n.)

Bu araştırmanın sonuçlarını *World Perspectives*'in daha önceki bir cildinde *Deschooling Society** adıyla yayımlamıştım. O kitapta eksik kalan noktalardan bazılarına, 19 Nisan 1971 tarihli *Saturday Review*'da çıkan bir makalede açıklık getirdim.

Okul öğrenimi konusundaki çözümlememiz, eğitimdeki seri üretimi her biri bir hizmet malı üreten, her biri bir kamu hizmeti olarak örgütlenmiş ve her biri kendi ürününü temel bir ihtiyaç olarak tanımlayan diğer endüstri girişimlerinin bir örneği olarak görmeye götürdü bizi. Başlangıçta dikkatimizi, profesyonel sağlık gözetimi yoluyla sağlanan zorunlu güvenliğe ve trafik belirli bir hızın üzerinde akmaya başlayınca, artık zorunlu hale gelen toplu ulaşım sistemlerine yönelmişti. Anladık ki herhangi bir hizmet kuruluşunun endüstrileşmesi, aşırı mal üretiminin tanıdık ikincil sonuçlarına benzeyen zararlı yan etkilere yol açıyor. Herhangi bir toplumun hizmet sektöründeki büyümeye konacak sınırları, el ürünlerinin endüstriyel olarak üretilmesinde doğal biçimde bulunan sınırlar kadar kaçınılmaz kabul etmek zorundaydık. Endüstrideki büyümeye konacak bir dizi sınırın ancak, hem endüstriyel olarak üretilen mallara hem de aynı yolla üretilen hizmetlere uygulanabildiğinde iyi biçimde formüle edilebileceği sonucuna vardık. Böylece bu sınırları netleştirmeye koyulduk.

Burada, insanın araçlarıyla ilişkisini değerlendirmek için bir taslak görevi yapabilecek olan, insan hayatında çok boyutlu denge kavramını sunuyorum. Bu dengenin her boyutunda doğal bir ölçek saptamak mümkün. Bir girişim, bu ölçekteki belirli bir noktanın ötesinde büyüyünce, önce başlangıçta yöneldiği amacın gerçekleşmesini engeller, sonra da hızla bizzat toplumu tehdit etmeye başlar. Bu ölçekler saptanmalı ve insan uğraşlarının, insan hayatının sürdürülebileceği alanları belirleyen parametreler araştırılmalıdır.

Seri üretimin daha fazla büyümesi düşmanca bir ortam yarattığında, toplum üyelerinin doğal yeteneklerini özgürce

* *Okulsuz Toplum*, Çev. Bedirhan Üstün, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

kullanmalarını engellediğinde, kişileri birbirinden koparıp yapay bir kabuğa hapsettiği, aşırı toplumsal kutuplaşmayı ve gitgide çeşitlenen uzmanlaşmayı artırarak toplum dokusunu zayıflattığında veya toplumsal değişme kanserli bir ivmeyle, mevcut davranışlara biçimsel olarak yön veren yasal, kültürel ve siyasal alışkanlıkları ortadan kaldıracak bir hıza zorlandığında toplum yok olabilir. Toplumu böylesine tehdit eden kurumsallaşmış çabalar hoşgörülemez. Bu noktada, bir girişime görünüşte bireylerin, şirketlerin ya da devletin sahip olmasının önemi yoktur; çünkü hiçbir işletme biçimi, böylesine köklü bir yıkımın toplumsal bir amaca hizmet etmesini sağlayamaz.

Mevcut ideolojilerimiz, endüstriyel üretiminin kapitalistlerce denetlenmesine olanak sağlayan bir toplumda ortaya çıkan çelişkilere açıklık getirmede işe yarıyor. Ama endüstriyel üretim biçiminin kendi içindeki bunalımını çözümlemeye yarayacak bir çerçeve sağlayamıyor. Bir gün genel bir endüstrileşme kuramının açık biçimde ortaya konacağını ve eleştiri sınavını verebilecek kadar zorlayıcı terimlerle ifade edileceğini umuyorum. Bu kurumda kullanılan kavramlar, karşıt saflarda yer alan ve toplumsal programların ya da teknolojilerin değerlendirilmesine katılmak, insana ve onun amaçlarına hükmetmeye başladıkları anda araçların gücünü sınırlamak isteyen kişiler için ortak bir dil oluşturmalıdır. Bu kuram, büyük kurumların mevcut yapısını köklü biçimde değiştirmede insanlara yardımcı olmalıdır. Bu çalışmanın, böyle bir kuramın formüle edilmesini özendireceğini umarım.

Bugün, birbirini tamamlayan, birbirinden bağımsız ve hepsi eşit ölçüde bilimsel birkaç üretim biçiminin endüstriyel büyümeyi dengeleyip denetim altında tuttuğu modern bir toplum düşlemek güç. Mümkün ve uygulanabilir olanı görebilme gücümüz, endüstriye yönelik beklentilerle öylesine kısıtlanmış ki daha fazla seri üretime karşı geliştirilen her alternatif, geçmişteki baskılara dönüşü ya da ütopik bir

soylu vahşiler modelini çağrıştırıyor. Ancak yeni olasılıkları görebilmek için, bilimsel buluşların en az iki karşıt biçimde kullanılabileceğini anlamak gerekiyor. Bunlardan birincisi işlevlerin bölünüp özelleşmesine, değerlerin kurumsallaşmasına ve iktidarın merkezileşmesine yol açarak, insanları bürokrasinin ya da makinelerin aksesuarlarına dönüştürür. İkincisiyse, her insanın sadece diğer bireylerin eşit bir güç ve özgürlük alanı isteme hakkıyla sınırlanan beceri, denetim ve inisiyatif alanını genişletir.

Hem çok modern olan, hem de endüstrinin egemenliği altında olmayan, gelecekteki topluma ilişkin bir kuram formüle edebilmek için, doğal ölçek ve sınırları tanımak gerekir. Makinelerin, ancak belli sınırlar içinde kölelerin yerini alabildiğini; bu sınırların ötesindeyse yeni bir köleliğe yol açacağını kabul etmemiz gerek. Eğitim, ancak belli sınırlar içinde kişilerin insan ürünü bir çevreye uymasını sağlayabilir; bu sınırların ötesinde evrensel okul binası, hastane koğuşu ya da hapishane vardır. Siyasetin, enerji ya da bilgi girdilerinin eşitliğinden çok, azami endüstriyel verimin dağıtımıyla ilgilenmesi de ancak belli sınırlar içinde gerçekleşebilir. Bu sınırlar bir kez tanınınca, kişiler, araçlar ve yeni bir ortak yaşam arasındaki üçlü ilişkiyi eklemlendirmek mümkündür. *Modern teknolojilerin, yöneticilerden çok siyasal açıdan birbiriyle ilişkili bireylere hizmet ettiği böyle bir topluma ben "şenlikli" diyeceğim.*

Nice kuşkudan sonra ve saygı duyduğum dostların tavsiyelerine rağmen, *araçların sorumlu biçimde sınırlandığı modern bir toplumu adlandırmak için teknik bir terim olarak "'şenlikli"yi seçtim.* Bu seçimin nedeni bir bakıma, sözcüğün İspanyolca'daki karşılığıyla başlamış bir söylemi sürdürme arzusuydu. Fransızca karşılığına Brillat-Savarin, Tat Almanın Fizyolojisi'nde* (mutfak için) teknik bir anlam yüklemişti.

* Fransız yazar Jean-Anthelme Brillat-Savarin, 1755-1826 yılları arasında yaşamıştır. Tam adı Physiologle du goüt, ou Méditation de gastrononomie transcendante, ouvrage théorique, historique et à l'ordre du jour olan bu en ünlü eseri (1825), sofra zevkini artıran nükteli yazılardan oluşur. (y.h.n.)

Sözcüğün Fransızca'daki bu özelleşmiş kullanımı, bu çalışmadaki su götürmez biçimde farklı, fakat eşit ölçüde özelleşmiş bağlamda da nasıl etkili olduğunu açıklayabilir. İngilizcede "şenlikli"*nin çakırkeyif neşeliliğe yakın bir anlam taşıdığının farkındayım. Bu, Oxford İngilizce Sözlüğü'nün belirttiğinden farklı ve modern "eutrapelia"**nm (ki ben bunu kastediyorum) içerdiği yalın anlamın karşıtıdır. "Şenlikli" terimini kişilere değil de araçlara uygulamakla karışıklığı önleyeceğimi umuyorum.

Kişilere ilişkin bir şeyler söyleyen "yalınlık"da yozlaştırılarak keskin bir anlam kazandı; oysa Aristoteles ya da Aquinolu tommaso için yalınlık, dostluğun temelini belirtiyordu. Tommaso, *Summa theologica* II, II, 186. soru, 5'inci maddede disiplinli ve yaratıcı nüktedanlığa değinir. Üçüncü cevabında yalınlığı, tüm zevkleri değil, sadece insanları kişisel ilişkiden uzaklaştıran ya da kişisel ilişkileri yıkan zevkleri dışlayan bir erdem olarak tanımlar. Tommaso'ya göre "yalınlık", onun dostluk ya da neşelilik dediği daha kapsamlı bir erdemin tamamlayıcı parçasıdır. Şeylerin ya da araçların kişisel ilişkilerdeki eutrapelia'yı (zarif ve incelikli neşelilik, şenlik) güçlendirmek yerine yıkabileceği sezisinin ürünüdür.***

---

* İngilizcesi "convivial" Latince "com: ile birlikte" ve "vivere: yaşamak" sözcüklerinden oluşan "convivium"dan (ziyafet, şölen, şenlik) türemiştir. Fiil hali, "aynı masada yiyip, içmek; birlikte eğlenmek" gibi anlamlar taşır. Günümüz İngilizcesindeki "convivial" sözcüğü de "şölene, birlikte hoş vakit geçirmeye, iyi ahbaplığa" ilişkin çağrışımlar yapar. Türkçedeki "şenlikli" ile ingilizcedeki "convivial" sözcüklerinin etimolojik geçmişleri paralellik taşımasa da, yukarıda sayıları çağrışımları en iyi biçimde toparlayan, en geniş kapsamlı sözcüğün "şenlik(li)" olduğuna karar verdik. Ayrıca yazarın sözcüğe yeni anlamlar yüklediğini de göz önüne alarak, "cornival"in bu kitapta ifade ettiklerini daha esnek biçimde Türkçeleştirmektense, dilimizdeki en yakın tek karşılığını terimleştirerek kullanmayı tercih ettik. (y.h.n.)

** Yunanca eutrapelos'tan; neşeli, neşe saçan, sevinçli. (y.h.n.)

*** Hugo v. Rahner, *Man at Play*, New York, 1972.

1
İki Dönüm Noktası

1913, modern tıp tarihinde bir dönüm noktasıdır. Aşağı yukarı bu yıldan sonra, bir hastanın bir tıp okulu mezunundan sonuç verici tedavi görme şansı yüzde elliyi aşmaya başladı (tabii eğer zamanın tıp bilimince tanınan standart hastalıklarından birine yakalanmışsa). Yörelerine özgü hastalıkları ve çarelerini bilen, hastalarının güvenini kazanmış birçok şaman ve şifalı bitkilerden yararlanan hekim de hep buna denk veya daha iyi sonuçlar alagelmişti

Tıp o günden bu yana hastalığı ve tedavisini neyin belirlediğini tanımlamaya devam ediyor. Batılılaşmış halk, tıp bilimindeki ilerlemenin tanımladığı tedavileri talep etmeyi öğrendi. Tarihte ilk kez hekimler, kendi düzenledikleri öl-

çeklere göre kendi verimliliklerini ölçebiliyordu. Bu ilerleme, kimi eski hastalıkların kökenlerine ilişkin yeni bir bakış açısı geliştirilmesinin sonucuydu. Su arıtılabiliyordu; bebek ölüm oranı düşürülmüş, sıçanlarla savaş vebayı etkisizleştirmişti; treponemalar* mikroskop altında gözlenebiliyor, Salvarsan,** istatistiklerle belirlenmiş zehirleme tehlikesine karşın bunları yok edebiliyordu; frengi önlenebiliyordu ya da oldukça basit yöntemlerle teşhis edilip iyileştirilebiliyordu; şeker hastalığı teşhis edilebiliyor, insülin tedavisi hastanın ömrünü uzatabiliyordu. Beklenenin tersine, araçlar basitleştikçe tıp mesleği bunların kullanımını tekeline alma konusunda daha çok direniyordu. Bir hekimin yasal olarak en basit aracı bile kullanabilmesi için gereken öğrenimin süresi uzadıkça; toplum, hekimlere daha da bağımlı hale geldi. Sağlık bilgisi bir erdem olmaktan çıkıp bilimin sunağında, profesyonel biçimde örgütlenmiş bir ayine dönüştü.

Bebek ölüm oranı düşürülmüştü; sık rastlanan enfeksiyonlar önleniyor ya da tedavi ediliyordu, bazı krizlere etkili biçimde müdahale edilebiliyordu. Ölüm ve hastalanma oranlarındaki bu göz alıcı düşüş, halk sağlığında, tarımda, pazarlamada ve hayata karşı genel tutumlarda meydana gelen değişmelerin sonucuydu. Bu değişiklikler kimi zaman mühendislerin tıp biliminin yeni keşiflerine verdiği öneme dayansa da bunda hekimlerin müdahalesinden ender olarak söz edilebilir.

Tıbba atfedilen bu yeni verimlilik, dolaylı olarak endüstrileşmenin işine yaradı. İşe devam ve bununla birlikte iş verimliliğine olan talep arttı. Arabaların hızı, işteki gerginlik, çevredeki zehirler gibi endüstri zorbalıklarının kurbanlarına göz alıcı tedaviler sağlayan yeni teknikler, yeni araçların yıkıcılığını kamuoyunun gözünden sakladı.

---

* Frengiye yol açan mikrop. (y.h.n.)

** Frengiyi tedavi amacıyla kullanılan arsfenamin adlı kimyasal maddenin ticari adı. Sonraları yerini, daha az zehirleyici etkisi olan ilaçlara bıraktı. (y.h.n.)

Modern tıbbın hastalık, yaratıcı yan etkileri II. Dünya Savaşı'ndan sonra belirginleşti. Ancak ilaca dirençli mikroplar ve doğum öncesi X ışınlarının yol açtığı genetik bozukluklar gibi yeni salgınları teşhis etmek için hekimlere zaman gerekiyordu. George Bernard Shaw'un bir kuşak önce öne sürdüğü, hekimlerin iyileştirici olmaktan çıkıp hastanın tüm hayatı üstünde denetim kurmaya başladıkları yolundaki sav, hâlâ durumun karikatürleştirilmesi olarak görülüyordu. Tıbbın ikinci bir dönüm noktasından geçtiği ve kendisinin yeni hastalıklar yaratmaya başladığı ancak 50'lerin ortalarında belirginleşti.

Iatrogen (hekimlerin yol açtığı) hastalıkların başında, hekimlerin hastalarına üstün bir sağlık sunduğu aldatmacası geliyordu. Bu aldatmacanın ilk kurbanları, sosyal planlamacılarla hekimler oldu. Çok geçmeden bu salgın hastalık tüm topluma yayıldı. Sonra, son on beş yıl içinde profesyonel tıp, sağlık için en büyük tehdit haline geldi. Tıbbi müdahalelerin neden olduğu sayısız zararı giderebilmek için muazzam miktarda para sarf edildi. Hastalıklı bir yaşantıyı sürdürebilmenin maliyeti, tedavinin maliyetini gölgede bırakmaya başladı. Gittikçe daha çok insan, hayatları plastik bir tüpe asılı, demir ciğerlere tutsak ya da böbrek cihazlarına takılı halde daha uzun süre yaşamaya başladı. Yeni hastalıklar tanımlanıp kurumsallaştı. İnsanları sağlıksız şehirlerde ve hasta edici işlerde yaşatabilmenin maliyeti dev boyutlara ulaştı. Tıp mesleğinin tekeli, her insanın yaşantısında her gün olup biten şeylerin giderek daha büyük bölümünü kapsamaya başladı.

Annelerin, teyzelerin ve profesyonel olmayan diğer kişilerin; gebe, anormal, yaralı, hasta ya da ölüm halindeki akraba ve dostlarının bakımından uzaklaştırılması; tıp hizmetlerine karşı, tıp kuruluşlarının karşılayabileceğinden daha hızlı bir oranda yeni talepler doğurdu. *Hizmetlerin* değeri yükseldikçe, özel bakım hemen hemen imkânsızlaştı. Aynı zamanda, araçları bu loncanın denetimi altında tutmak için

yeni uzmanlık dalları ya da yan sağlık hizmetleri yaratılarak daha fazla durum, tedavisi gerekli diye tanımlandı.

İkinci dönüm noktasında tıp mesleğinin başlıca uğraşı, tıbbi bakıma muhtaç kişilerin sağlıksız bir çevredeki hastalıklı hayatlarını sürdürmek oldu. Pahalı koruma ve tedaviler, giderek bazı kimselerin ayrıcalığı durumuna geldi; bunlar, önceden de tıp hizmetlerini tüketerek daha fazlasını tüketmeye hak kazananlardı. Uzmanlara, ayrıcalıklı hastanelere, hayat cihazlarına erişebilenler öncelikle, su temizliği ve çevre kirliliğinin denetlenmesi gibi temel korunma maliyetlerinin zaten olağanüstü yüksek olduğu büyük şehirlerde oturanlardı. Sanılanın tersine, kişi başına hastalıktan korunma maliyeti düşerken, kişi başına tedavi maliyeti de yükselir. Önceden tüketilen pahalı korunma ve tedavi hizmetleri, ortalamanın üstünde daha fazla sağlık bakımı talep etmek için hak oluşturur. Çağdaş okul sistemi gibi, hastaneye dayalı sağlık hizmetleri de bunlara sahip olanların daha fazlasını alıp, sahip olmayanların ellerindekilerin de alınacağı ilkesine uygundur. Okul öğreniminde bu, okuldan ayrılanlara başarısız oldukları bildirilirken, eğitim hizmetini çokça tüketenler doktora sonrasına da hak kazanacak anlamına gelir. Tıpta aynı ilke, tıbbi bakımın artışıyla hastalıkların da artacağını gösterir; zenginler, *iatrogen* hastalıklar için daha çok tedavi görecek, yoksullarsa bu hastalıklara yakalandıklarıyla kalacaktır.

Bu ikinci dönüm noktasından sonra tıbbın istenmeyen yan ürünleri tek tek bireylerle kalmayıp toplumların tümünü etkilemeye başladı. Zengin ülkelerde tıp, orta yaşlıları iyice kötürümleşip daha çok hekime ve gittikçe daha da karmaşıklaşan tıp araçlarına muhtaç olana kadar ayakta tutar. Yoksul ülkelerdeyse, modern tıp sayesinde çocukların daha büyük bir yüzdesi ergenliğe kadar yaşamakta ve doğum sırasında daha az sayıda kadın ölmektedir. Bü ülkelerin nüfusu çevre kapasitesinin ve kültürün nüfusu besleyebileceği sınır ve yeterliliğin ötesinde artış gösterdi. Batılı hekimler, yerli halkların bağışık-

lık kazandığı hastalıkları tedavi etmek için düşünmeden ilaç kullandılar. Sonunda, modern tedavinin, doğal bağışıklığın ve geleneksel kültürün baş edemeyeceği yeni hastalıklar türettiler. Dünyanın her yanında; ama özellikle ABD'de tıbbi bakım, ancak gittikçe maliyeti artan, yapaylaşan ve bilimsel olarak denetlenen bir ortamda, ehlileşmiş bir yaşantı sürmeye elverişli bir insan soyu üretme üstünde yoğunlaştı. AMA'nın (Amerika Tıp Birliği) 1970'teki toplantısına katılan konuşmacılardan biri, çocuk doktoru meslektaşlarına, yeni doğan her bebeği sağlıklı olduğu belgeleninceye kadar *hasta* saymalarını öğütlüyordu. Hastanede doğan, reçeteyle beslenen, tıka basa antibiyotik doldurulmuş çocuklar, böylelikle modern şehrin havasını soluyabilen, yiyeceklerini yiyebilen ve hayatiyetsizliğinde hayatta kalabilen yetişkinler oldular, bunlar da ne pahasına olursa olsun, tıbba daha çok bağımlı bir kuşak doğurup yetiştireceklerdi.

Bürokratik tıp bütün dünyaya yayıldı. Şanghay Tıp Okulu, yirmi yıllık Mao yönetiminden sonra 1968'de, "beş milyon köylüyü göz ardı edip yalnızca şehirlerdeki azınlıklara hizmet eden... sözümona birinci sınıf hekimler" yetiştirmekle uğraştığını kabullenmek zorunda kaldı. "Bunlar rutin laboratuvar deneyleri için büyük harcamalar yaratıyor... reçeteye gereksiz yere büyük miktarda antibiyotik yazıyor... ve hastane ya da laboratuvar tesisleri bulunmadığı zaman hiçbir şey yapamadıkları insanlara, hastalıklarının nasıl geliştiği konusunda, onları hiç ilgilendirmeyen açıklamalar yapmakla yetiniyor"du.

Bu itiraf, Çin'de büyük bir kurumsal dönüşüme yol açtı. Bugün aynı okul, bir milyon sağlık işçisinin kabul edilir yeterlik düzeyine eriştiğini bildiriyor. Bu sağlık işçileri, tıp alanında uzman değildi; tarımsal işgücü ihtiyacının düşük olduğu dönemlerde domuzları kesip biçip incelemekle işe başladılar. Giderek rutin laboratuvar deneyleri, bakteriyoloji, patoloji, klinik tıp, sağlık bilgisi ve akupunkturun temel

unsurlarını öğrendiler ve hekimlerin ya da önceden yetişmiş meslektaşlarının yanında çıraklıklarını sürdürdüler.

Bu "yalınayak hekimler" asıl işlerinin başında kalır; ancak zaman zaman, iş arkadaşları onların yardımını isteyince işlerinden izin alırlar. Jinekolojik yardım, doğum kontrolü ve kürtaj eğitiminin yanı sıra; çevre sağlığı, sağlık eğitimi, aşı, ilk yardım, ön bakım ve hastalık sonrası bakımından da sorumludurlar. Batı tıbbındaki ikinci dönüm noktasının kabul edilmesinden on yıl sonra Çin, her yüz kişi için bir adet tam yeterli sağlık işçisine sahip olmayı tasarlıyor. Çin, büyük bir kurumun bir anda dönüştürülmesinin mümkün olduğunu kanıtlamıştır. Kendinden fazlasıyla emin sınırsız ilerleme ideolojisine ve klasik hekimlerin, yalınayak meslektaşlarını tıp hiyerarşisinin en alt basamağında yarım gün çalışan profesyoneller olarak içlerinde eritmeye dönük baskılarına rağmen, profesyonellikten uzaklaşmanın sürdürülüp sürdürülemeyeceğini görmek kalıyor geriye.

60'lar boyunca Batı'da, tıbbın maliyeti ile orantılı olarak tıbba karşı hoşnutsuzluk da arttı ve en büyük yoğunluğuna ABD'de ulaştı. ABD'li yoksullar arasında bebek ölüm oranı Afrika ve Asya'nın tropikal ülkelerindekiyle karşılaştırılabilir düzeyde kalırken, zengin yabancılar egzotik sağlık hizmetleri görmek için Boston, Houston ve Denver'daki tıp merkezlerine üşüşüyordu. Yoksul ülkelerde tüm halkın sahip olduğuna ABD'de ancak çok zenginlerin gücü yetiyor artık: Ölüm döşeğinde özel bakım. Bugün bir ABD'li, dünya nüfusunun ortalama yıllık nakit gelirini iki günlük özel bakım için harcayabiliyor.

Ne var ki sistemdeki bozukluk yerine, sadece "hasta" tıbbın belirtileri sorgulanıyor şimdi ABD'de. Yoksulların sözcüleri, AMA'nın kapitalist önyargılarına ve hekimlerin gelirine karşı çıkıyorlar. Çeşitli grupların liderleri, hastanelerin yönetim kurullarındaki meslektaşından kişilerin, profesyonel hekimleri yola getirebileceğine inanarak, pro-

fesyonel sağlık koruması ve hasta bakımı üstünde toplum denetimi olmamasına itiraz ediyorlar. Zencilerin sözcüleri, araştırma bağışlarında, bu bağışlara onay veren beyaz, yaşlı, aşırı beslenen vakıf görevlilerini etkileme eğilimindeki hastalık türlerine ağırlık verilmesine karşı çıkıyor; sadece zencileri etkileyen orak hücreli anemi üstüne araştırma istiyorlar. Ortalama seçmen, Vietnam'daki savaşın sona ermesinin tıbbi üretimde artış için daha fazla fon sağlayacağını umuyor. Ancak belirtilere (semptom) gösterilen bu genel ilgi, yükselen maliyetlerle taleplerin ve refahtaki düşüşün temelinde yatan, *kurumsal* tıbbi bakımdaki habis genişlemenin gözden kaçmasına neden oluyor.

Tıbbın bunalımı, belirtilerin gösterdiğinden çok daha derinlerde yatmaktadır ve tüm endüstriyel kurumlarda görülen bunalımla bağlantılıdır. Bunalım, gittikçe "daha iyi" sağlık sunması için toplumca desteklenip teşvik edilen karmaşık bir profesyonel yapının gelişmesinden ve hastaların da bu anlamsız deneyde kobaylık yapmaya pek hevesli olmasından kaynaklanıyor. Kişiler hastayım deme haklarını yitirdi; toplum onların bu iddiasını, ancak tıp bürokratlarınca belgelendikten sonra kabul ediyor artık.

Tıbbi uygulamaların, yüzyılın başında sonuçlarını bilimsel olarak doğrulama dönemine girdiğini anlamak için, iki dönüm noktası olarak mutlaka 1913 ve 1955'i kabul etmek gerekli değil. Sonraları tıp bilimi, tıp profesyonellerinin yol açtığı belirgin zararlar için bir özür haline geldi. İlk dönüm noktasında, yeni bilimsel buluşların istenen sonuçları kolayca ölçülüp doğrulanabiliyordu. Mikroptan arıtılmış sular ishalin yol açtığı bebek ölümlerini, aspirin romatizma ağrılarını azıltmış; sıtma, kininle denetim altına alınabilmişti. Bu arada birtakım geleneksel tedaviler şarlatanlık sayılıyordu; ama daha önemlisi, bazı basit alışkanlık ve araçlar da iyice yayılmıştı. Halk, dengeli beslenme, temiz hava, beden eğitimi, temiz su ve sabun ile sağlık arasındaki bağıntıyı anlamaya

başladı. Diş fırçasından yara bandına ve prezervatife kadar yeni araçlar her yerde bulunur hale geldi. 20. yüzyılın ilk yarısında, modern tıbbın bireylerin sağlığına yaptığı olumlu katkı pek sorgulanamaz.

Ama sonra tıp ikinci dönüm noktasına yaklaşmaya başladı. Tıp bilimi her yıl yeni bir atılımı haber veriyordu. Yeni dallarda uzmanlaşanlar, ender rastlanan hastalıklara yakalanmış bazı kişileri iyileştirdiler. Hastanelerde üslenmiş görevlilerin performansı, tıbbi tedavinin odağı haline geldi. Mucize tedavilere duyulan güven, iyileştirme ve tıbbi bakımdaki sağduyuyu ve geleneksel bilgeliği yok etti. İlaçların sorumsuzca kullanımı, hekimlerden halka yayıldı. En azından, en fazla kişinin fiziksel mutluluğu açısından, daha da fazla profesyonelleşmenin sağladığı marjinal faydadaki düşüşle birlikte, ikinci dönüm noktasına yaklaşıldı. Sağlık kuruluşlarının daha fazla tekelleşmesi daha çok kişinin daha çok acı çekmesinin göstergesi olurken, marjinal faydasızlığın artmasıyla ikinci dönüm noktası da aşıldı. Bu ikinci dönüm noktasından sonra da tıp, ilerlemenin sürdüğü iddiasına devam etti. Bu ilerleme, önceden kestirilebilen buluşlar ve maliyetleriyle, hekimlerin kendi başlarına saptayıp ulaştıkları hedeflere göre ölçülüyordu. Örneğin birkaç hasta çeşitli organların nakledilmesiyle daha uzun süre yaşadı. Öte yandan, tıbbın zorunlu kıldığı toplam toplumsal maliyet, geleneksel birimlerle ölçülebilir olmaktan çıkmıştı. Tıbbi tedavinin yol açtığı yanılsamanın, toplumsal denetimin, uzun süren acıların, yalnızlığın, genetik bozulmanın ve düş kırıklığının eksi değerini toplamak için toplumun hiçbir nicel ölçüsü olamaz.

Diğer endüstriyel kurumlar da bu iki dönüm noktasından geçti. Son yüz elli yıl boyunca bilimsel ölçütlere göre yeniden örgütlenen büyük toplumsal kurumlar için kesinlikle doğrudur bu. Eğitim, posta hizmetleri, sosyal hizmetler, ulaştırma ve hatta inşaat mühendisliği bu evrimi izledi. İlkin, açık biçimde ortaya konmuş bir sorunun çözümü için

yeni bilgiler uygulandı ve yeni verimliliği açıklamak üzere bilimsel ölçüm birimlerinden yararlanıldı. Ama önceden ulaşılan bir başarının ortaya koyduğu bu ilerleme ikinci dönüm noktasında, toplumu oluşturan unsurlardan, kendi kendine ehliyet veren profesyonel elitten birinin belirleyip sürekli yenilediği bir değer adına, toplumun tümüyle sömürülmesi için mantıksal temel olarak kullanıldı.

Ulaştırmada, motorlu taşıtlardan yararlanılan çağdan, toplumun fiilen otomobillere köle durumuna indirgendiği çağa geçiş, aşağı yukarı yüz yıl aldı. Amerikan İç Savaşı sırasında, tekerleklerde buhar gücünden yararlanılmaya başlandı. Ulaştırmada sağlanana bu yeni tasarruf, birçok kişinin demiryoluyla, bir kraliyet arabasının hızında ve kralların rüyada bile göremeyeceği konforda yolculuk etmesini mümkün kıldı. Arzu edilir ulaşım giderek daha hızlı taşıtları çağrıştırmaya ve sonunda bunlarla özdeşleştirilmeye başladı. Ama ulaştırma ikinci dönüm noktasından geçtiğinde taşıtlar, kapatmaya yaradıklarından daha büyük mesafeler açmaya başlamıştı; toplumun tümü "tasarruf edilen" zamandan daha fazlasını trafik uğruna harcıyordu.

İçinde bulunduğumuz toplumsal bunalım hakkında yepyeni bir bakış açısı kazanmak için, bu iki dönüm noktasının varlığını kabul etmek yeterli. On yıl içinde birkaç büyük kurum, hep birlikte ikinci dönüm noktalarına doğru ilerlemiştir. Okullar etkili eğitim araçları olma iddialarını yitiriyor; otomobiller kitle ulaşımında etkili araçlar olmaktan çıktı; montaj bandı kabul edilebilir bir üretim biçimi değil artık.

60'ların gittikçe artan doyumsuzluğa karşı karakteristik tepkisi, teknoloji ve bürokrasinin daha da yükselmesi oldu. İktidarın kendi kendini yok edici biçimde yükselişi, endüstrileşmiş ulusların özünü oluşturan ritüeldi. Bu bağlamda Vietnam Savaşı, hem birçok şeyi açığa vuran hem de gizleyen bir olaydır. Savaş, küçük bir savaş tiyatrosunda bu ritüeli tüm dünyanın gözleri önüne sererken, aynı zamanda sözümona

barış içindeki onca arenada oynanmakta olan aynı ritüelin gözden kaçmasına yol açıyor. Savaşın gidişinden görüldüğü gibi, düşmanın bu isimsiz gücü yükseltmesi, bisiklet hızıyla sınırlanmış şenlikli bir ordunun işine geliyor. Yine de birçok Amerikalı, Uzakdoğu'daki savaşta çarçur edilen kaynaklardan yurtiçindeki yoksulluğun üstesinden gelinmesi için yararlanılabileceğini savunuyor. Daha başkaları, savaşın bugünkü maliyeti olan 20 milyar doları şu anda 2 milyar dolar olan uluslararası kalkınma yardımını artırmak için kullanmaya hevesli. Bunlar, yoksulluğa karşı yürütülen barışçı savaşla, muhalefete karşı sürdürülen kanlı savaşın temelinde yatan ortak kurumsal yapıyı kavrayamıyor. Oysa, her ikisi de ortadan kaldırmak istedikleri şeyi daha da ağırlaştırıyor.

Aynı şeyden daha fazlasının, sonunda kesin yenilgiye yol açacağını gösteren kanıtlara karşın, büyüme cinnetine yakalanmış bir toplumda daha da fazladan azına değer verilmez. Uğruna yanıp tutuşulan sadece daha çok bomba, daha çok polis, daha çok sağlık muayenesi ve daha çok öğretmen değil, aynı zamanda daha çok bilgi ve araştırmadır. *Bulletin of Atomic Scientists*'in* yayın yönetmeni, başımızdaki sorunların çoğunun yakın zamanda kazanılan bilgilerin kötü biçimde uygulamaya konmasından kaynaklandığını savunuyor ve bu bilginin yarattığı karışıklığın tek çaresinin daha fazla bilgi olduğu sonucuna varıyor. Bilim ve teknoloji nerede bir sorun yaratsa, bunların ancak daha fazla bilimsel kavrayış ve daha iyi teknolojiyle aşılabileceğini söylemek moda oldu. Kötü yönetimin çaresi daha fazla yönetimdir. Uzmanlaşmış araştırmanın çaresi, disiplinler arası daha pahalı araştırmalardır; tıpkı ırmaklardaki kirlenmenin çaresinin, çevreyi kirletmeyen, daha pahalı deterjanlar olması gibi. Bilgi depoları oluşturmak, bir bilgi stoku kurmak, mevcut sorunları daha fazla bilim üreterek alt etmeye çalışmak, bunalımı daha da ileri götürerek çözme yolundaki son girişimlerdir.

---

* Atom Bilimcileri Bülteni. (ç.n.)

2
Şenlikli Yeniden Kuruluş

Hızlanan bunalımın belirtileri yaygın olarak tanınıyor. Bunları açıklamak için çeşitli girişimlerde bulunuldu. Ben bunalımın, başarısızlıkla sonuçlanan iki aşamalı büyük bir deneyden kaynaklandığı inancındayım ve kanımca bunalımın çözümü bu başarısızlığın tanınmasıyla başlar. Yüz yıldır makinelerin insanlara hizmet etmesini sağlamaya, insanları da hayat boyu makineler için eğitmeye çalıştık. Artık, makinelerin "hizmet" etmeyeceği ve insanların da hayat boyu makineler için eğitilemeyeceği ortaya çıktı. Bu deneyin dayandığı hipotez, artık bir yana atılmalı. Bu hipotez, makinelerin, kölelerin yerini alabileceğini öngörüyordu.

Kanıtlar gösteriyor ki bu amaçla kullanıldığında makineler insanları köleleştiriyor. Gitgide genişleyen endüstriyel araçların egemenliğinden, ne diktatörlüğünü kurmuş bir proletarya ne de işsiz güçsüz bir kitle kaçabilir.

Bunalım, ancak araçların bugünkü temel yapısını tersine çevirmeyi öğrenirsek; insanlara yüksek, bağımsız bir verimlilikle çalışma haklarını güvence altına alacak, dolayısıyla hem kölelere ve efendilere duyulan ihtiyacı ortadan kaldıracak hem de her insanın özgürlük alanını genişletecek araçlar verirsek çözülebilir. İnsanlar, çalışmak için yeni araçlara ihtiyaç duyuyor, kendilerine "hizmet" edecek araçlara değil. Teknolojiye, daha çok sayıda programlanmış enerji kölesi için değil, sahip oldukları enerji ve düş gücünden en geniş ölçüde yararlanmak için gerek duyuyorlar.

Özerk bireylerin ve temel grupların, yine kendilerinin belirlediği insan ihtiyaçlarını duyuracak biçimde tasarlanmış yeni bir üretim sisteminin toplam verimine katkılarını artıracak biçimde, toplumun yeniden kurulması gerektiğine inanıyorum. Aslında endüstri toplumunun kurumları, bunun tam tersini yapıyor. Makinelerin gücü arttıkça, kişilerin rolü gitgide salt tüketiciliğe indirgeniyor.

Bireylerin hareket etmek ve barınmak için araçlara ihtiyacı vardır. Hastalıklara karşı çarelere, birbirleriyle iletişim kurabilecekleri araçlara ihtiyaçları vardır. İnsanlar bütün bunları kendi başlarına yapamazlar. Kendilerine, kültürden kültüre değişen nesneler ve hizmetler sağlanmasına muhtaçtırlar. Kimi insanlar besine, kimileri bilyeli yataklara ihtiyaç duyar.

İnsanlar, bazı şeyler elde etmeye ihtiyaç duymazlar yalnızca. Hepsinden önemlisi, bir arada yaşayabilecekleri şeyleri yapma ya da bunlara kendi beğenilerine göre biçim verme, bunları başkalarıyla ilgilenmek ve ilişki kurmak için kullanma özgürlüğüne de ihtiyaçları vardır. Zengin ülkelerdeki mahkûm, genellikle ailelerinden daha fazla eşya ve

hizmete sahiptir; ama neyin nasıl yapılacağı konusunda söz hakları yoktur ve bunlarla neler yapılacağına karar veremezler. Çarptırıldıkları ceza, benim "şenlikli" dediğim şeyden yoksun bırakılmaktır. Yalnızca birer tüketici durumuna indirgenmişlerdir.

"Şenliklilik" terimini endüstrideki üretkenliğin tam karşıtını belirtmek için seçtim. Bununla, kişiler arasında özerk ve yaratıcı ilişkiyi ve kişilerin çevreleriyle ilişkilerini kastediyorum; bu, kişilerin, başkalarının ve yapay bir çevrenin kendilerine dayattığı taleplere gösterdikleri koşullu tepkilerle karşıtlık içindedir. Şenlikli oluşu, kişilerin karşılıklı bağımlılığı içinde gerçekleşen bireysel özgürlük ve bu niteliğiyle de gerçek bir ahlaki değer olarak görüyorum. Bir toplumda şenlik belirli bir düzeyin altına düşerse, hangi miktarda olursa olsun endüstriyel üretkenliğin, toplum üyeleri arasında yarattığı ihtiyaçları yeterli biçimde doyuramayacağına inanıyorum.

Şenlikli verimliliği feda ederek, endüstriyel üretkenliği kutsayan mevcut kurumsal hedefler, çağdaş toplumun başına bela olan biçimsizlik ve anlamsızlıkta önemli bir etkendir. Toplumun işleyişi, ürünlere karşı talebin giderek artmasıyla tanımlanmaya başlandı. Mevcut eğilimin nasıl tersine çevrilebileceğini, çağdaş bilim ve teknolojinin insan etkinliklerinde eşi görülmemiş bir verimlilik sağlamak için nasıl kullanılabileceğini göstereceğim. Bu dönüşüm, bütün insanlar arasında aşağı yukarı eşit biçimde dağılmış bir kaynağın korunmasına, azami kullanımına ve tadına varılmasına öncelik veren bir hayat tarzı ve siyasal sistemin gelişmesini sağlayacaktır. Söz konusu kaynak, kişisel denetim altındaki kişisel enerjidir. Herhangi bir kişinin kendi enerjisini yaratıcı biçimde kullanma hakkını azaltan veya reddeden araçlarla kurumlar üstünde halk denetimi kurulmaksızın, artık etkili biçimde yaşayıp çalışamayacağımızı savunuyorum. Bu amaçla, toplumun araçları üstündeki denetimlerin, uzman-

ların kararıyla değil, siyasal süreçlerle kurulup yönetilmesini sağlayacak bir yol gerek bize.

Sosyalizme geçiş, mevcut kurumlarımızda bir dönüşüm olmaksızın ve endüstriyel araçların yeniden şenlikli araçlar konmaksızın başlatılamaz. Toplumun yeni araçlarla donatılması da sosyalist adalet ülküsü hüküm sürmedikçe boş bir düş olarak kalmaya devam eder. Büyük kurumlarımızdaki bunalımın devrimci kurtuluşun bunalımı olarak karşılanması gerektiğine inanıyorum. Çünkü mevcut kurumlarımız, kişilere daha fazla kurumsal ürün sağlama uğruna temel insan özgürlüklerini kısıyor. Dünya ölçeğindeki kurumlarda görülen bu evrensel bunalım, araçların doğasına ilişkin yeni bir anlayışa ve çoğunluğun bunların denetimi için eyleme girişmesine neden olabilir. Araçlar siyasal olarak denetlenmezse, teknokratların bu felakete gösterdiği gecikmiş bir tepkiyle denetim altına alınacak. İnsanın kendi araçları eşi görülmedik biçimde köleleşmesiyle, özgürlük ve onur yok olmaya devam edecek.

Teknokratik felakete alternatif olarak, şenlikli toplum görüşünü öneriyorum. Şenlikli bir toplum, her bireyin, topluluğun araçlarına en geniş ve özgür biçimde erişmesini güvence altına alan ve bu özgürlüğü, ancak bir başka bireyin eşit özgürlüğü yararına kısıtlayan toplumsal düzenlemelerin sonucu olacaktır.

Bugün insanlar, geleceği tasarlama görevini profesyonel elite bırakma eğilimindedir. İktidarı da bu geleceği getirecek olan mekanizmayı kurmayı vaat eden siyasetçilere devrediyor. Daha fazla üretim sağlamak için eşitsizlik gerekince, toplumun çeşitli iktidar düzeyleri arasındaki farkların büyümesini kabulleniyor. Siyasal kurumlar bizzat, verim amacını gerçekleştirmek için insanları suç ortaklığına zorlayan birer mekanizma taslağı durumuna gelmiştir. Doğru olan, kurumlar için iyi olana boyun eğmek zorunda bırakılıyor. Adalet yozlaşarak, kurumsal malların eşit biçimde dağılımını ifade etmeye başlamıştır.

Bireyin özerkliği, en fazla sayıda kişiye en fazla doyumu sağlamayı, malların en yaygın biçimde tüketilmesi olarak tanımlayan bir toplum tarafından iyice kısılmıştır. Alternatif siyasal düzenlemeler, kişilerin kendi geleceklerinin biçimini belirlemelerine olanak tanıma amacını taşır. Yeni siyaset, temelde bu kişisel özgürlüğün kullanılmasına engel olan yapı ve kuralları dışlamayı amaçlayacaktır. Bu siyaset, araçların alanını, üç değeri koruyacak biçimde sınırlayacaktır. Bu değerler, hayatta kalma, adalet ve kendi kendini tanımlayan çalışmadır. Uygulama, kurumlar ve mantık bakımından bir toplum diğerinden ne kadar farklı olursa olsun, bu değerleri her şenlikli toplum için temel alıyorum.

Bu üç değerin her biri, araçlara kendi sınırlarını koyar. *Hayatta kalmanın koşulları*, adaleti sağlamak için gerekli ama yeterli değildir; insanlar hapishanede de hayatta kalabilirler. Endüstriyel ürünlerin *adil dağılımını sağlamanın koşulları*, şenlikli üretimi gerçekleştirmek için gerekli ama yeterli değildir. İnsanlar, araçları tarafından da eşit ölçüde köleleştirilebilir. Şenlikli çalışmanın koşulları, eşi görülmedik bir gücün adil dağılımını mümkün kılan yapısal düzenlemelerdir. Endüstri sonrası bir toplum, bir kişinin kendisini çalışma içinde ifade etme yeteneği, bir başkasının zoraki emeğini, zoraki öğrenimini ya da zoraki tüketimini gerektirmeyecek biçimde kurulmalıdır ve kurulabilir de.

Bilimsel teknoloji çağında, araçların şenlikli yapısı, hem paylaşımcı hem de katılımcı olan tam bir adalet içinde hayatta kalabilmenin koşuludur. Çünkü bilim, yeni enerji kaynakları açmıştır. Girdilerin bir Levyatan'ın* merkezi denetiminde toplanması, bunlar üstünde eşit denetim sağlanmasını ürünlerin eşit dağılımı uğruna feda ederken, girdiler için

* Yahudi mitolojisindeki dev bir deniz yılanı. Kitabı Mukaddes'in Mezmurlar, İşaya ve Eyub bölümlerinde değişik simgeler yüklenerek sözü edilir. İngiliz düşünür Thomas Hobbes ise Levyatan adını, çoğunluk iradesini kendinde toplayan ve hiçbir birey tarafından sorgulanamayacak olan ideal devleti belirtmek için kullanmıştır. (y.h.n.)

yürütülen rekabet yıkıma yol açacaktır. Akılcı biçimde tasarlanmış şenlikli araçlar, katılımcı adaletin temeli olmuştur.

Ama bu, mevcut üretim biçimimizden şenlikli bir üretim biçimine geçişte, birçok kişinin varlığını korumasına yönelik ciddi tehditler ortaya çıkmayacak demek değildir. Bugün, insanlarla araçları arasındaki ilişki intihar düzeyinde çarpıtılmıştır. Pakistanlıların hayatta kalması Kanada'nın tahılına bağlıdır, New Yorkluların hayatta kalması doğal kaynakların dünya çapında sömürülmesine. Şenlikli bir dünya toplumunun doğum sancıları, kaçınılmaz olarak aç Hintliler ve çaresiz New Yorklular için korkunç acılı olacaktır. Daha ileride, endüstrinin egemen olduğu bugünkü üretim biçiminden şenlikliliğe geçişin ansızın başlayabileceğini savunacağım. Ama birçok kişinin hayatta kalabilmesi için, geçişin birdenbire meydana gelmemesi arzu edilir olacaktır. Adalet içinde hayatta kalmanın, ancak şenlikli bir üretim biçiminin benimsenmesiyle; sınırsız üreme, refah ve gücün hem kişiler hem gruplar düzeyinde evrensel olarak terk edilmesinin gerektirdiği özverilerle mümkün olacağını savunacağım. Bu özverinin gerektirdiği bedeli ne despot bir Levyatan zorla ödetebilir ne de bu bedel, toplumun biçimlendirilmesiyle karşılanabilir. İnsanlar, yalnızca enerji kölelerine değil de birbirlerine dayanmayı yeniden öğrenebilirlerse, haz veren itidalin ve özgür kılan yalınlığın değerini yeniden keşfedecekler. Şenlikli bir toplumun bedeli, yalnızca mevcut endüstriyel anlayışın toplum ölçeğinde tersine çevrilmesini sağlayıp geliştiren bir siyasal sürecin sonucu olacaktır. Bu siyasal süreç somut ifadesini bir tabuda değil, araçların sınırları üstünde varılan geçici anlaşmalarda bulacaktır. Bu sınırlarsa, çatışan anlayış ve çıkarların baskısına göre sürekli ayarlanabilir.

Bu kitapta, amaç haline gelmiş araçların tanınmasını sağlayacak bir metodoloji önermek istiyorum. Benim konum niyetler değil, araçlar. Bu konu seçimi, bazı ilgili, yerinde ve çekici ödevleri üstlenmeyi imkânsız kılıyor; çünkü:

1. Gelecekteki düşsel bir topluluğu ayrıntılı biçimde tasvir etmek benim amacıma hizmet etmez. Ben fantaziye değil, eyleme yönelik genel ilkeler ortaya koymak istiyorum. Şenlikli yaşam yolundaki modern bir toplum, hiç kimsenin hayal ve umut etmediği yeni sürprizler yaratabilir. Bir ütopya değil, her topluluğa kendi özgün toplumsal düzenlemelerini seçme hakkı veren bir yöntem öneriyorum.

2. Şenlikli kurumlar veya araçların tasarımını gerçekleştirecek bir mühendislik el kitabına katkıda bulunmak niyetinde olmadığım gibi, üstünlüğü su götürmez olan yeni bir teknolojinin satış kampanyasına da katılmak istemiyorum. Amacım, kişilerin araçları uğruna yönlendirildiğinin hemen görülebilmesini sağlayacak ölçütler ortaya koymak ve böylelikle, şenlikli bir hayat tarzını kaçınılmaz olarak yok eden yapı ve kurumları dışlamak. Bugün, insanların tümüyle kendi denetimlerindeki enerjiye dayanarak amaçlarına ulaşmasını sağlayan, basit araçlarla donatılmış bir toplum düşlemek güçtür. Düş gücümüz, ancak işleyişi düzenlenmiş bir sistemin kalıbına dökülebilen şeyleri ya da büyük ölçekli üretimin mantığına uyan toplumsal alışkanlıkları kavrayabilecek biçimde, endüstri tarafından çarpıtılmış.

Bir kişinin dünyayı biçimlendirme gücüne, bir başkasının müdahale etme gücünün, sağlam ve ortak bir mantık çerçevesinde sınırlandığı bir dünyayı aklımıza sığdırma yeteneğini neredeyse yitirdik.

Günümüz dünyası, yeteri kadarına sahip olmayanlar ve yeterinden fazlasına sahip olanlar, arabalar tarafından yolun dışına atılanlar ve arabaları sürenler biçiminde ikiye bölünmüş. Yoksullar sefil, zenginler daha fazla elde etmeye can atıyor. Neyin yeterli olduğunu bilen bir toplum yoksul olabilir; ama o toplumun üyeleri eşit ölçüde özgürdür. Zihinleri endüstri tarafından çarpıtılmış insanlar, sınırlanmış; ama modern araçların alanı içindeki zengin kişisel başarıların dokusunu kavrayamazlar. İstikrarlı bir endüstriyi kabul etmenin getireceği nitel değişmeye, büyüyen araçlar uğruna bugün bize dayatılan programların ve tedavilerin getirdiği çok yönlü kısıtlamaların pek çoğundan kurtulmuş bir topluma, yer yoktur kafalarında. Elimizi uzatsak tutabileceğimiz bu göreli, ama gönüllü yoksulluktaki hayatın mütevazi hazzını ise, çağdaşlarımızın çoğu tadamıyor.

3. Araçları kullananların karakter yapısı üstünde değil, araçların yapısı üstünde duracağım. Endüstriyel araçların kullanımı, her

birinin kendi tarihi ve kültürü olan şehirlerin görünümüne de aynı biçimde damgasını vuruyor. Otoyollar, hastane koğuşları, okullar, işyerleri, apartmanlar ve mağazalar her yerde aynı görünüştedir. Özdeş araçlar, aynı karakter tiplerinin gelişmesini de destekler. Devriye arabalarındaki polislerle bilgisayarın başındaki muhasebecilerin görünümleri ve davranışları, dünyanın her yerinde birbirine benzer. Oysa yoksul ülkelerdeki cop kullanan polisler ve kalemle çalışan muhasebeciler, bölgesel farklılıklar gösterir. Kişiliklerin ve kişisel ilişkilerin gittikçe homojenleşmesini, toplumu yeni araçlarla donatmaksızın durdurmak olanaksızdır. Toplumun yeni araçlarla donatılmasını güç veya kuşkulu kılan toplumsal karakter özellikleri üstüne araştırmalar da önerdiklerimi tamamlayacaktır. Ama yeni bir toplumun koşulu olarak yeni bir insan yaratılması gerektiğini öne sürmüyorum; toplumsal karakterin ya da kültürlerin nasıl değişeceğini bildiğim iddiasında da değilim. Sınırlanmış araçlarda ve şenlikli kamu yararındaki çoğulculuk, zorunlu olarak hayat tarzlarında çeşitliliği teşvik edecektir.

4. Siyasal strateji ve taktiklerle uğraşsaydım, savımın özünden uzaklaşmış olurdum. Belki de Mao'nun Çin'i dışında, günümüzdeki yönetimlerin hiçbiri toplumu şenliklilik ilkelerine göre yeniden yapılandıramaz. İktidar, büyük araçlarımızın –uluslar, şirketler, partiler, yapılanmış hareketler, meslekler– yöneticilerin elinde. Bu iktidar, bunların yönlendirdiği büyümeye yönelik yapıların korunmasına dayanmaktadır. Bu yöneticiler, önemli kararlar alma yetkisine sahiptir; araçlarının ürünleri için yeni talepler yaratabilir ve bunlara uyacak yeni toplumsal etiketler oluşturulmasını zorlayabilirler. Hatta kârlarını en yüksek düzeye çıkarmak amacıyla araçların verimini sınırlamaya kadar vardırabilirler işi. Ama yönettikleri kurumsal düzenlemelerin temel yapısını tersine çevirebilecek güçleri yoktur.

Büyük kurumlar bugün, büyük araçların ürünlerinden, hayatiyetsiz insanlar adına, en ileri düzeyde yararlanıyorlar. Bunların dönüşümü, tümüyle bilinçli kişilerin anlamlı ve sorumlu eylemlerini desteklemek için, bireysel olarak erişilebilen araçların kullanımına yardımcı olacak kurumlar gerektirir. Şenlikli bir üretim biçiminin benimsenmesi, temel kurumların baş aşağı çevrilmesi ve içinin dışarı çıkarılması demektir. Toplumun böylesi bir dönüşüme girmesiyse, mevcut kurumların yöneticilerinin harcı değildir.

Günümüz yöneticileri, karakterleri, yetenekleri ve ilgi alanlarına göre seçilmiş yeni bir insan sınıfı oluşturuyor. Bütün bu

özellikler de onların, üretken toplumu genişletmelerini ve kendini onların eline teslim edenlere uygulanan uyarımsız koşullamayı daha da ileri götürmelerini mümkün kılar. Araçlara sahip olduğu yanılsamasını yaşayan kim olursa olsun, iktidarı elinde tutan, yönlendiren onlardır. Bu iktidar sahibi sınıf ortadan kaldırılmalıdır; ama kitlesel katliam ya da onların yerine başkasını geçirmekle değil. Bu durumda yeni elit, miras aldığı yapılanmış iktidarı kullanmak için daha fazla meşruluk iddia edecektir yalnızca. Yönlendirme, ancak onu gerekli kılan mekanizma, dolayısıyla da ona yetki veren verim talepleri safdışı edilerek ortadan kaldırılabilir. Şenlikli bir toplumda, yönetim kurulu başkanını değiştirmeye pek gerek yoktur.

Hem siyasal hem de fiziksel iktidarın siyasal kararlarla sınırlandırılıp yayıldığı bir toplumda, yalnızca yeni ürün ve karakterlerin filizlenmesine değil, yönetim biçimlerinde çeşitliliğe de yer vardır. Kuşkusuz, yeni araçlar yeni seçenekler sağlayacaktır. Şenlikli araçlar, günümüzde bütün yönetimlerin aşağı yukarı aynı görünmesini sağlayan belli iktidar düzeylerini, zorlamaları ve programlamayı etkisiz kılacaktır. Ama şenlikli bir üretim biçiminin benimsenmesi, kendi başına belirli bir hükümet biçiminin bir başkasından daha uygun olacağı anlamına gelmediği gibi, bir dünya federasyonunu, ulusal devletler veya komünler arasında anlaşmaları ya da birçok geleneksel yönetim biçimini de dışlamaz. Ben, toplumun yeni araçlarla donatılmasını başarabilmek için gerekli temel yapısal ölçütleri açıklamakla yetineceğim.

5. Kurumsal araçların toplum için ne zaman yıkıcı olmaya başladığını görmeyi sağlayacak bir metodoloji, paylaşımcı ve katılımcı adaletin değerini de görmeyi gerektirir. Bu kısa çalışmanın araçlar üstünde gerekli kısıtlamaları belirlemek için yeterli olacağına inanıyorum. Ama bu aynı zamanda araçların ne ölçüde amaçlara boyun eğeceği konusunda bir sonuca varmama da engel olacaktır.

6. Şenlikli bir endüstri sonrası toplumda uygulanacak ekonomiyi ne göz ardı edebilir ne de kendiliğinden gerçekleşmesini bekleyebiliriz. Her türlü endüstriyel büyümede siyasal olarak belirlenmiş sınırları kabul eden bir toplumda, birçok kabullenilmiş terimi yeniden tanımlamak gerekecektir. Ancak böyle bir toplumda eşitsizliğin ortadan kaldırılamayacağı da kesindir. Her bireyin etkili değişimler yaratma gücü, endüstri öncesinde ya da endüstri çağında olduğundan daha büyük olacaktır aslında. Sınırlanmış olsalar da ortak araçlar, ilkel düzeneklerle kıyaslan-

mayacak ölçüde verimli ve dağılımları da endüstriyel araçlardan daha geniş olacaktır. Ürünleri, bazılarının payına diğerlerinden daha fazla düşecektir. İktidarın olduğu gibi aktarılmasını, belli sınırlar içinde tutmak amacıyla, yeni ekonomik düzenekleri olduğu kadar, geleneksel düzenekleri de kullanmak gerekir. Buna denk düşen bir ekonomi kuramı geliştirilip işlerlik kazanmadan, araçların sınırlanmasının başarılamayacağı iddia edilecektir. Bu doğru. Ben de hayatın dengesini altüst edebilecek önemli değişkenler hakkında bilgi edinebilmek için boyutsal bir analizden yararlanmamızı ve insanın denetleyebileceği önemli boyutları belirlemek için de siyasal süreçlere başvurmamızı öneriyorum. Böylelikle, insanın amaçlarıyla araçları arasındaki ilişkiye bir yaklaşım önermiş oluyor; bu ilişkide ekonominin kilit unsurları bir dizi çok boyutlu faktörü belirlemektedir. Mevcut kurumsal yapımızı baştan aşağı değiştirmeye yarayacak olan ekonomi, siyasetle belirlenen sınırlayıcı ölçütlerden yola çıkar. İşte, teknolojik düzeneklerdeki böylesi olumsuz tasarım ölçütleri üstünde durmak istiyorum

Araçların halkın gözünde amaçlara dönüşmüş olduğunu görmemizi sağlayacak bir metodoloji, neyin iyi olduğunu dolar cinsinden ölçmeye alışmış kişiler tarafından direnişle karşılanacaktır. Platon, kötü devlet adamının, ölçme sanatının evrensel olduğuna inanan ve daha büyük veya daha küçük olanla, amaca daha uygun olanı birbirine karıştıran kişi olduğunu biliyordu. Üretime karşı bugünkü tutumlarımız yüzyıllar boyunca biçimlenmiştir. Gitgide, kurumlar yalnızca taleplerimize biçim vermekle kalmayıp, kelimenin tam anlamıyla mantığımıza ya da orantı duygumuza da biçim vermiştir. Kurumların üretebildiklerini talep ede ede, onlarsız yapamayacağımıza inanır olduk.

Eğitimin icadı, anlatmaya çalıştığım şeye bir örnek. Eğitimin bugünkü anlamını daha yeni kazandığını çoğu zaman unutuyoruz. Domuz yavruları, ördekler ve insanlarda görülen ilk terbiye dışında, Kilise Reformundan önce eğitim bilinmiyordu. Eğitim, gençlerin ihtiyacı olan ve bazılarının da hayatlarının ileri dönemlerinde ilgilendikleri, bir öğret-

men gerektiren çalışmadan kesin biçimde ayrılmıştı. Voltaire hâlâ, yalnızca gösteriş düşkünü öğretmenlerin uyguladığı, haddini bilmezce bir uydurma diyordu eğitim için.

Bütün insanları birbirini izleyen aydınlanma evrelerinden geçirme çabası, çökmekte olan ortaçağın büyük sanatı simyaya uzanır. Kendini pansofist ve pedagog ilan eden, 17. yüzyılda yaşamış Moravialı piskopos Johannes Amos Comenius, haklı olarak modern okulun kurucularından biri kabul edilir. Kendisi, yedi ya da on iki yıllık zorunlu öğrenimi önerenlerdendir. *Magna Didactica* adlı yapıtında, okulları, "herkese her şeyi öğretme"ye yarayan düzenekler olarak tanımladı ve bilginin montaj bandında üretilmesini sağlayacak bir taslak oluşturdu. Ona göre bu, daha ucuz ve daha iyi eğitim sağlaycak, tam anlamıyla insanlığa yükselmeyi herkes için mümkün kılacaktı. Ama Comenius, yalnızca seri üretimin ilk kuramcılarından biri değil, zanaatının teknik dilini çocukları yetiştirme sanatına uyarlayan bir simyacıydı da. Simyacı, basit elementleri hem kendisinin, hem bütün dünyanın yararı için altına dönüştürmek amacıyla, ruhlarını, birbirini izleyen on iki aydınlanma evresinden geçirerek arıtmaya çabalıyordu. Tabii simyacılar ne kadar uğraştılarsa da başaramadılar; ama "bilim"leri, her seferinde başarısızlıkları için yeni nedenler ortaya attı ve yeniden denediler.

Endüstriyel üretim biçimi, "eğitim" denen yeni, görünmez bir malın imalatında ilk kez tam anlamıyla akılcılaştırıldı. Pedagoji, Ars *Magna*'nın* tarihinde yeni bir sayfa açtı. Eğitim, bilimsel büyüyle yaratılmış bir ortama uygun yeni insan cinsini meydana getirecek bir simya sürecinin aranışı oldu. Ama her kuşak, okullar için ne kadar çok şey harcarsa harcasın, çoğunluk, hep daha yüksek aydınlanma evreleri için uygun olmadıkları şeklinde belgelendi ve yapay bir dünyada iyi bir yaşantıya hazırlıksız oldukları gerekçesiyle gözden çıkarılmaları gerekti.

* (Lat.) Büyük Sanat; bütün diğer bilgi alanlarının temeli olan evrensel bilim. (y.h.n.)

Öğrenmenin, okula gitme biçiminde yeniden tanımlanması okulları gerekli göstermekle kalmadı, eğitimsizlere karşı ayırımcılık yoluyla okula girmemiş insanların yoksulluğunu da artırdı. Okullarını bitirmiş kişiler nerede okuldan ayrı düştüklerini ve ne kadar eğitimsiz olduklarını bilirler. Bilgi düzeylerini tanımlayıp ölçecek bir vekilin otoritesini bir kez tanıdıktan sonra, kendileri adına uygun sağlık ve hareketlilik düzeylerini tanımlayacak başka vekillerin otoritesini de kolayca kabullenmeye doğru giderler. Büyük kurumlarımızdaki yozlaşmanın farkına varmaları güçtür. Okulda kazandıkları "bilgi stoku"nun değerine inandıkları gibi, yüksek hızın zaman tasarrufu sağladığına, mutluluğu gelir düzeyinin belirlediğine ya da alternatif olarak, daha fazla mal yerine daha fazla hizmet üretilmesinin hayatın niteliğini yükselteceğine de inanmaya başlarlar.

"Eğitim" denen mal ile "okul" denen kurum birbirini gerekli kılar. Bu çember ancak, kurumun amacı belirlemeye başladığının yaygın biçimde kavranmasıyla kırılabilir. Soyut biçimde belirtilen değerler, insanları köleleştiren mekanik süreçlere indirgenir. Bu kölelik ancak, budalalığının kişisel sorumluluğunu üstlenen budalanın kendini tanımasıyla kırılabilir.

Değerlerin kurumlar tarafından tanımlanışı, dikkatimizi toplumsal araçların temel yapısı üstünde yoğunlaştırmamızı güçleştirmiştir. Bilimlerdeki bölünümün, işbölümünün ve mesleklerdeki bölünümün aşırıya kaçtığını görmek güçtür. Daha yüksek toplumsal verimlilikle daha düşük endüstriyel verimi bir arada düşünmek güçtür. Uzmanlaşma ve verimde arzu edilen sınırların doğasını görebilmek için, beklentilerimizin endüstri tarafından belirlenmiş biçimine dikkat göstermemiz gerekir. Şenlikli ve çoğulcu bir üretim biçiminin endüstriyel kurumların sınırlanmasından sonra gerçekleşeceğini, ancak o zaman kavrayabiliriz.

Geçmişte bazılarının şenlikli hayatı, kaçınılmaz olarak başkalarının kulluğunu gerektirirdi. Çelik balta, pompa, bi-

siklet ve naylon oltadan önce emeğin verimi düşüktü. Simya hülyası, Yüksek Ortaçağ ile Aydınlanma Çağı arasında, aksi halde hakikati bulacak olan birçok Batılı hümanisti yanılttı. Makinenin laboratuvarda yapılmış bir homongolos olduğu ve kölelerin yerine işlerimizi yapabileceği yanılsaması egemen oldu. Artık bu yanlışı düzeltme ve insanların köle edinmek için doğdukları, geçmişteki tek yanlışın da tüm insanların eşit ölçüde köle edinememesi olduğu yanılsamasını silkeleyip atmanın zamanı gelmiştir. Ancak makinelere ilişkin beklentilerimizi azaltırken, aynı ölçüde zararlı bir tuzağa düşüp, bütün makineleri şeytan işi diye reddetmekten de sakınmalıyız.

Şenlikli bir toplum, bütün üyelerinin, başkalarınca asgari ölçüde denetlenen araçlar yoluyla özerk eylemde bulunmalarına imkân verecek biçimde tasarlanmalıdır. Faaliyetleri yaratıcı olduğu ölçüde insanlar, sırf zevkin yanı sıra sevinç de duyarlar. Oysa araçların belli bir noktanın ötesinde büyümesi, sınıflandırmayı, bağımlılığı, sömürüyü ve aczi artırır. "Araç" terimini yalnızca matkap, kap kacak, şırınga, süpürge, inşaat malzemesi, motor gibi basit eşyayı ya da yalnızca arabalar, enerji santralları gibi büyük makineleri kapsayacak kadar dar anlamda kullanmıyorum. Mısır gevreği ya da elektrik akımı türünden maddi mallar üreten fabrikalar gibi üretim kurumlarım ve "eğitim", "sağlık", "bilgi" ya da "karar" gibi maddi olmayan mallar üreten sistemleri de araçlar içine katıyorum. Aletler ya da kurallar olsun, yasalar ya da çalışanlar olsun, akıl yoluyla tasarlanmış tüm düzenekleri tek kategori içinde sınıflandırmamı sağladığı ve planlanıp yapılandırılmış tüm bu vasıtaları temelbeyin ve aletler gibi, verili bir kültürde akılcılaştırmaya bağlı görülmeyen diğer şeylerden ayırt etmeme imkân verdiği için bu terimi kullanıyorum. Okullardaki ders programları ya da evlilik yasaları, belli bir amaç doğrultusunda biçimlendirilmiş toplumsal düzenekler olma açısından otoyollardan aşağı değildir.

Araçlar, toplumsal ilişkilerin özünü oluşturur. Birey, eylem içinde, aktif biçimde hükmettiği veya pasif biçimde boyun eğdiği araçları kullanarak, yaşadığı toplumla ilişki kurar. Araçlarına hükmettiği ölçüde dünyayı kendi anlamlarıyla donatabilir; araçlara boyun eğdiği ölçüde de aracın biçimi onun kendine ilişkin düşünce ve inançlarını belirler. Şenlikli araçlar onları kullanan herkese, kendi düş gücünün ürünleriyle çevresini zenginleştirme fırsatını en geniş ölçüde veren araçlardır. Endüstriyel araçlar ise, onları kullananlardan bu olanağı esirger ve başkalarının anlamı ve beklentilerini bu araçların tasarımını yapanların belirlemesine meydan verir.

El araçları, insan metabolizmasının enerjisini belirli bir işe uyarlayan araçlardır. Bazı ilkel çekiçler veya günümüzdeki çakılar gibi çok işlevli olabildikleri gibi, iğ tezgâhı, pedallı dikiş makineleri ve dişçi matkapları gibi çok özgül işlevleri de olabilir. İnsan enerjisinden en fazla hareketliliği elde etmek için kurulmuş bir ulaştırma sistemi gibi karmaşık da olabilirler; örneğin, el arabaları ya da üç tekerlekli Japon faytonları gibi insan gücüyle çalışan taşıtlardan oluşan bir bisiklet sistemi ile buna karşılık gelen ve tamir istasyonları, hatta belki üstü kapalı yollarla donatılmış tamamlayıcı karayollarından oluşan bir sistem gibi. El araçları, yalnızca insanın el ve ayaklarıyla üretilip, solunum ve beslenmeyle desteklenen enerjiyi iletir.

Enerji araçları, kısmen de olsa, insan vücudunun dışında dönüştürülen enerjiyle hareket ettirilir. Bazıları insan enerjisini çoğaltma işlevi görür: Sabanı çeken öküzdür, öküzü yöneten de insan; hayvan ve insan enerjilerinin birleştirilmesiyle sonuç alınır. Motorlu testereler ve motorlu kasnaklar aynı şekilde kullanılır. Öte yandan, bir jet uçağını harekete geçirmek için kullanılan enerji, artık uçağın enerji randımanının önemli bir bölümünü oluşturmaktan çıkmıştır. Pilot, onun adına bilgisayarın depoladığı verilere göre hareket eden bir çalıştırıcı durumuna indirgenmiştir. Makine, daha iyi bir

bilgisayar olmadığı için gerek duyar ona ya da sendikaların hava taşımacılığında kurduğu toplumsal denetim, onun orada bulunmasını dayattığı için pilot kabinindedir.

Araçlar, herkes tarafından, kolayca istenen sıklıkta ve kullananın seçtiği amaç için kullanılabildiği ölçüde şenlikliliği besler. Böyle araçların bir kişi tarafından kullanılması, bir başkasının da onları eşit ölçüde kullanmasını engellemez. Kullananın önceden ehliyet sahibi olmasını gerektirmez. Varlıkları, onları kullanma yükümlülüğü getirmez. Kullananın, amacını eylem içinde ifade etmesine imkân verir.

Bazı kurumlar yapısal olarak şenlikli araçlardır. Telefon buna örnektir. Jeton alacak parası olan herkes istediği kişinin numarasını çevirebilir. Yorulmak bilmez bilgisayarlar hatları meşgul tutarak kişisel konuşma sayısını kısıtlıyorsa, bu, insanlar konuşabilsin diye verilen bir ehliyetin telefon şirketi tarafından kötüye kullanılmasıdır. Telefon, herkesin dilediği kişiye istediğini söylemesine olanak tanır; ister iş konuşması yapar, ister aşkını ilan eder ya da ağız kavgası yapar. Bürokratların, konuşmanın gizliliğine müdahale etme ya da bu gizliliği koruma güçleri olsa da kişilerin telefonda ne söyleyeceklerini belirlemeleri olanaksızdır.

Bazı kurumsal düzenlemelerle yapay olarak kısıtlanmadığı sürece, çoğu el aracı şenlikli kullanıma elverişlidir. Ama bir mesleğin tekeline sokularak kısıtlanabilir de: Dişçi matkabını kullanmak için ehliyete gerek olması ya da kütüphanelerle laboratuvarların okula yerleştirilmesi buna örnektir. Araçlar aynı zamanda, kerpeten ve tornavidanın modern otomobilleri onarmak için yetersiz kalmasında olduğu gibi, amaçlı olarak da sınırlanabilir. Bu kurumsal tekel ya da yönlendirme, çoğu zaman kötüye kullanmayı getirir; cinayet amacıyla kötüye kullanılması bıçağın doğasını ne kadar değiştirirse, bu durum da aracın doğasını o kadar değiştirir.

Şenlikli araçlar ve yönlendirilen araçlar arasındaki fark, ilke olarak aracın teknoloji düzeyinden bağımsızdır. Tele-

fon için söylenenler, posta hizmetleri ya da Meksika'daki pazarlar için de kelimesi kelimesine tekrarlanabilir. Her biri, daha geniş bir bağlamda yönlendirme ve denetim amacıyla kötüye kullanılabilirse de özgürlüğü en geniş sınırlarına ulaştıran kurumsal düzenlemelerdir bunlar. Telefon, ileri mühendisliğin ürünüdür; posta, ilke olarak pek az teknoloji, ama ileri düzeyde örgütlenme ve programlama gerektirir; Meksika'daki pazarlar ise geleneksel kalıplara göre, asgari planlamayla işler.

İkinci dönüm noktasına doğru ilerleyen her kurum, ileri derecede yönlendirici olma eğilimindedir. Örneğin öğretmeyi mümkün kılmak öğretmekten daha pahalıya mal olur. Rollerin maliyeti üretimin maliyetini aşar. Giderek, kurumsal amaçlara ulaşmak için tasarlanmış unsurlar, bağımsız olarak kullanılamayacak biçimde yeniden tasarlanmaya başlanır. Arabası olmayanlar uçaklara, uçak bileti olmayanlar toplantıların yapıldığı otellere ulaşamazlar. Aynı amaçlara daha az hedefle ulaşmaya elverişli alternatif araçlar, pazarın dışına itilir. Örneğin mektuplaşma, kaybolmuş bir sanat haline gelir. Son yıllarda alternatiflerin bu şekilde engellenmesiyle, aracın gücündeki artış ve daha karmaşık araç sistemlerinin gelişmesi çoğunlukla bir arada gerçekleşmektedir.

Endüstri sonrası toplumda, her türlü arzu edilir üretim aracının şenlik ölçütlerine uyması gerekmeyebilir. Büyük ölçüde şenliğin egemen olduğu bir dünyada bile, bazı toplulukların, yaratıcılığın kısıtlanması pahasına daha çok bolluğu seçmeleri mümkündür. Bugünkü üretim biçiminden gelecekteki üretim biçimine geçiş döneminde belli ülkelerde elektriği herkesin evinin bahçesinde üretmeyeceği hemen hemen kesindir. Trenlerin de raylar üstünde gidip tarifeyle belirlenmiş sınırlı sayıda yerde durmaları gerekir. Açık deniz gemileri tek amaç için inşa edilir; bunlar yelkenli tekneler olsaydı, belki de rotaları günümüz tankerlerininkinden daha kesin biçimde belirlenmiş olacaktı. Telefon

sistemleri belirli bir bant genişliğindeki haberleşmeye göre yapılmıştır ve yalnızca bir bölgenin hizmetinde olsalar bile tek merkezden yönetilmeleri gerekir. Bütün büyük araçların ve her türlü merkezi üretimin, şenlikli bir toplumun dışında bırakılacağına inanmak yanılgıdır. Şenliklilik adına, özgür iradeyle katılım açısından azami eşitlik sağlayabilmek için, endüstriyel mal ve hizmetlerin, ancak hayatta kalmaya yetecek düzeyde dağılmasını istemek de aynı ölçüde yanlıştır. Endüstri sonrası şenlikliliği sağlamak için eşit derecede çaba harcayan toplumlarda, toplumun tarihi, siyasal idealleri ve maddi kaynaklarına bağlı olarak, paylaşımcı ve katılımcı adalet arasında değişik dengeler kurulabilir.

Şenlikli bir toplum için temel olan, yönetici kurumların ve alışkanlık yapan mallarla hizmetlerin tümüyle ortadan kalkması değil, doyurmak üzere uzmanlaştıkları özgül talepler yaratan araçlarla, kişilerin kendini gerçekleştirmesini destekleyen, bütünleyici, fırsat tanıyan araçlar arasındaki dengedir. Birinci gruptaki araçlar, genel olarak insanlar için soyut tasarılara göre üretim yapar; öteki gruptakilerse, kişilerin kendi amaçlarına, kendilerine özgü yollarla erişme yeteneklerini geliştirir.

Şenlik karşıtı ya da yönlendirici araçları tanımayı sağlayan ölçüt, bu tanıma uyan her aracı reddetmek için kullanılamaz. Ama bir toplumun kendi şenliklilik tarzını ve düzeyini tanımlamakta kullanacağı araçlar bütününü yapılandırmak için bu ölçütlere başvurulabilir. Şenlikli bir toplum tüm okulları dışlamaz. Okuldan ayrılanları çeşitli ayrıcalıklardan yoksun bırakan zorunlu bir araç durumuna getirilmiş okul sistemini dışlar. Şenlikli bir toplum, yüksek hızlı şehirlerarası taşıtları da dışlamaz; ancak bunlar bütün diğer yollarda da aynı hızı zorunlu kılacak biçimde düzenlenmemelidir. Toplumun yapısı herkesi zoraki bir röntgenci durumuna düşmeye yönlendirmediği sürece, televizyon bile dışlanmamalı; ama pek az spiker ya da programcının izleyicilerinin

neyi göreceğini tanımlamasına izin verilmelidir. Şenliklilik ölçütleri, mekanik biçimde uygulanabilen bir dizi emir ya da reçete değil, toplum üyelerinin özgürlüklerini savunmaları için kesintisiz bir süreç sağlayacak genel ilkeler olarak görülmelidir.

Günümüzde, üreticinin yönetici konumda olduğu söylenen toplumlarda bile bunun tersi olan ilkeler egemendir. Sosyalist planlamacı, kendi ilkelerine göre yönetilen toplumun daha üretken olduğu iddiasıyla serbest pazarı savunanlarla rekabet etmektedir. 1931'de Stalin, "üretim araçları üstünde denetim"i, üreticiyi denetlemek için kullanılan yeni yöntemlerle, üretimi artırmak anlamına gelecek biçime dönüştürdü. ABD'deki Büyük Bunalım'ın ortalarında Rusya'yı endüstri yarışına soktu. O zamandan bu yana sosyalist politika, sosyalist bir ülkenin sanayi temelinde örgütlenmiş verimliliğine hizmet eden bir politika olarak görülmekte. Stalin'in Marksizmi yeniden yorumlayışı, o günden beri sosyalistlere ve sola karşı bir tür şantaj işlevi gördü.

Çin'in, Mao'nun ölümünden sonra da üretken şenlikliliği üretkenliğe değişip değişmeyeceğini zaman gösterecek. Sosyalizmin Stalinist yorumu, bir toplumun ulaştığı gelişme düzeyinin nasıl ölçülebileceği konusunda sosyalistlerle kapitalistler arasında görüş birliğini mümkün kıldı. Halkın çoğunluğunun, pek çok mal ve hizmet için bir başka toplumun kaprisine, lütfuna ya da becerisine bağımlı olduğu toplumlara "azgelişmiş" denir. Yaşamanın, ne ararsan bulunur türünden bir mağazanın kataloğundan mal sipariş etme sürecine dönüştüğü toplumlara ise "ileri" denir. Stalinizm, okullaşma oranının artmasını, karayolu sistemlerinin genişlemesini, hammadde çıkarma ve imalatta verimin artmasını sağlayan her şeyin, devrimci olarak yorumlanmasını mümkün kıldı. Devrimci olmak ya üretimde geri kalmış bir ulusun tarafını tutup, bu ulustan insanların geriliklerini

fark etmesini sağlamak ya da zengin ülkelerdeki yeterince tüketmeyen azınlıkların bu açığı kapatma yolundaki çığırından çıkmış, doyumsuz çabalarını alevlendirmek anlamına gelmeye başladı.

Endüstri toplumlarının her boyutu, üretimi yükseltme ve toplam toplumsal maliyeti haklı çıkarmak için gereken talebi artırma amacı güden, larva evresindeki bir sistemin parçası durumuna geldi. Bu nedenle, kötü yönetimin, resmi sahtekârlığın, yetersiz araştırmaların ya da teknolojik geri kalmışlığın eleştirilmesi, asıl önem taşıyan sorunun halkın dikkatinden kaçmasına yol açar: Amaca ulaşma yolu olarak araçların temel yapılarının dikkatle çözümlenmesi. Günümüzdeki düş kırıklığının öncelikle üretim araçlarının özel mülkiyetinden kaynaklandığını ve aynı fabrikaların bir planlama kurulunun gözetimi altında kamu mülkiyetine geçmesinin, çoğunluğun çıkarını koruyacağını ve toplumu eşit olarak paylaşılan bir bolluğa götüreceğini öne sürmek de aynı ölçüde yanıltıcıdır. Ford Motor Company, yalnızca Ford'u zenginleştirdiği için mahkûm edildiği sürece, aynı fabrikanın toplumu da zengin edebileceği yanılsaması destek bulur. İnsanlar toplumun otomobillerden yarar görebileceğine inandıkları sürece, Ford'u otomobil ürettiği için suçlamayacaklardır. Önümüzdeki sorun, araçların hukuksal mülkiyeti değil, bazı araçlarda var olan ve bir kimsenin onlara "sahip olması"nı olanaksız kılan özelliğin keşfedilmesidir. Mülkiyet kavramı, denetlenemeyen bir araca uygulanamaz. Dolayısıyla sorun, hangi araçların kamu yararına denetlenebileceğidir. Potansiyel olarak yararlı bir aracın özel kişilerce denetimi kamu yararına olur mu olmaz mı sorusu, ancak ikinci aşamada ortaya çıkar.

Bazı araçlar onlara kim sahip olursa olsun yıkıcıdır; sahibi ister mafya ister hissedarlar, yabancı bir şirket, devlet, hatta isterse bir işçi komünü olsun, çok şeritli otoyol ağları, uzun menzilli, geniş bantlı vericiler, açık maden işletmeleri

ya da zorunlu okul sistemi böyle araçlardır. Yıkıcı araçlar kaçınılmaz olarak sınıflaşmayı, bağımlılığı, sömürüyü ve aczi artıracak; nice azgelişmiş denen bölgenin başlıca hazinesi olan şenliklilikten, yalnız zenginleri değil, yoksulları da mahrum bırakacaktır.

Çağdaş insan için, daha az enerji kullanımına dayalı bir gelişme ve modernleşme düşünmek güçleşmiştir. Yüksek teknoloji yanlış biçimde, fiziksel, psikolojik ve toplumsal süreçlere güçlü bir müdahale ile özdeşleştirilmiştir. Eğer araçları temel alacaksak, yüksek bir kültürün mümkün olan en yüksek miktarda enerji kullanan kültür olduğu yanılsamasını yenmeliyiz. Antik toplumlarda enerji kaynakları çok eşit biçimde dağılmıştı. Her insan doğduğunda organizmasının ihtiyaçlarını doyurucu biçimde karşılamak için ömür boyu gerek duyacağı enerjinin büyük bölümünü kullanabilme potansiyeline sahipti. Daha çok miktarda fiziksel enerji üstünde denetim kurmak ise, ruhsal denetim ya da siyasal egemenlik ile gerçekleşebiliyordu.

İnsanlar, Meksika'daki Teotihuacán'da bulunan pramitleri ya da Filipinler'in Ibague bölgesindeki teraslanmış pirinç tarlalarını yapmak için motorlu araçlara gerek duymadılar. St. Peter Katedrali'ni yükseltmek ve Angkor Vat kanallarım kazmak için gereken gücü kendi kasları sağladı. Caesar'ın generalleri arasında ya da köy şefleriyle İnkaların planlamacıları arasında mesaj taşıyanlar koşuculardı. İğ ve tezgâhı, çömlekçi çarkını, testereyi eller ve ayaklar hareket ettirirdi. Antik çağda tarıma, imalata ve savaşa güç veren enerjiyi insan metabolizması sağladı. Bireysel beceriler, bedenin enerjisini toplumsal olarak tanımlanmış emeğe dönüştüren denetim araçlarıydı. Yöneticilerin denetleyebildikleri enerji, tebaanın gönüllü ya da gönülsüz olarak gösterdiği performansın toplamıydı.

İnsan metabolizmasının, tüm yararlı enerjiyi sağladığını değil, çoğu kültürde ana enerji kaynağı olduğunu öne sü-

rüyorum. İnsanlar, doğal çevredeki bazı güçleri kullanmayı biliyordu. Nil'den aşağı mavnalar işlettiler, hayvanları sabanı çektirmek için eğittiler, yelkenleriyle rüzgârı yakaladılar, insan gücünü yağmurun ve yerçekiminin gücüyle birleştiren basit makineler yapmada yetkinleştiler. Demirhanelerde ve mutfakta ateşi ehlileştirdiler. Ama bu kaynakların toplam verimi ikincil durumda kaldı. At sırtında yaşayan Moğollar bile, kendi kaslarıyla, atlarının gücüyle elde ettiklerinden daha fazla enerji sağlıyordu. Antik toplumların yararlandığı insan enerjisi, Atina ve Floransa'yı kurmak için doğal çevreden toplanan tüm enerjiden daha fazla denetim altındaydı. İnsan, ancak şehirleri harabeye, ormanları kıraç alanlara çevirmek için yangın çıkardığında, gücü onu kullanan insanınkini aşan bir enerjiyi açığa çıkarmış oldu ve tabii denetleyemedi.

Eski toplumların kullandığı fiziksel enerji miktarını kestirmek mümkündür. Bu, ortalama insanın çalışma zamanı ve metabolizma enerjisinin katı olarak ifade edilebilir. İnsan günde 2.500 kalori yakabilir. Bunun beşte dördü yalnızca hayatta kalmak içindir. Kalp atışları ve beynin çalışması için harcanır. Geri kalanı bedenin dışında kullanılabilir; ama bu, hepsi emeğe dönüştürülebilir demek değildir. Bir insanın fiziksel ve toplumsal çevresini etkilemek için ömür boyu sahip olacağı kapasitenin büyük bölümü çocukluğunda harcanır. Çoğu, kişisel seçiminin dışında; ama aynı zamanda başkalarının etki alanının da dışında kalan günlük işler için sarf edilir. Yataktan kalkarken, eymek hazırlarken, soğuktan korunmaya çalışırken ya da köleleri yöneten kâhyanın kırbacından sakınırken enerji tüketir insan. Bu enerjiyi kullanmaktan yoksun bırakılırsa, çalışma için yararsız hale gelir. Toplum bu faaliyetleri biçimlendirebilir; ama bunlar için kullanılan enerjiye başka işler için el koyamaz. Gelenek, dil ve hukuk, kölenin çanak çömleğinin biçimini belirleyebilir; ama efendi, ona kölelik etmeyi sürdürmelerini istiyorsa kölelerin elindeki son kap kacağı ya da barınağı

alamaz. Tapınaklar kurmak, dağları yerinden oynatmak, kumaş dokumak, savaş açmak, kralları omuzda taşımak ve eğlendirmek için kullanılan fiziksel gücün başlıca kaynağı, her insanın ortaya koyduğu bir parça enerji olmuştur.

Enerji kısıtlı ve nüfusla orantılıydı. Başlıca kaynağı her insanın kendi kaslarıydı. Verimli kullanımı, el araçlarının bulunduğu gelişme evresine ve gerekli araçların tüm topluma dağıtılmasına dayanıyordu. Bütün araçlar, görünen insan gücünün yapılacak işe uygun düşmesini sağlıyordu. Yerçekimi ve rüzgârın gücünü yeniden yönlendirmeleri dışında, bu güçleri daha fazla çoğaltamazlardı. Bir insan, yaşadığı toplumdaki diğer insanlardan daha fazla güç denetlemek için, o insanlara boyun eğdirmek zorundaydı. Bir yönetici, insan dışındaki kaynaklar aracılığıyla gücü elde edebilse bile, bu güç üstündeki denetimi, yine insanlar üstünde kurduğu denetime bağlıydı. Her öküz çifti onları güdecek bir insan gerektiriyordu. Demirci ocağına bile ateşi körükleyecek bir çocuk gerekti. Siyasal denetim fiziksel gücün denetim altına alınmasıyla birlikte gelişti. Gücün denetimi ise tümüyle otoriteye dayanıyordu.

Eşit güç ve gücün eşit biçimde doğrudan denetimi, endüstri öncesi toplumların özelliğiydi. Ama bu, gücün denetlenmesinde eşit özerkliği güvence altına almıyordu. Çok ilkel bir düzeyde, bir kişinin fiziksel üstünlüğü, onu diğerlerine egemen kılıyordu. Örgütlenme ve eldeki silahlarda küçük bir üstünlük, bir halkı diğerinin efendisi yapıyordu. Kaynakların ve araçların dağılımı sınıflı toplumların temelini oluştururken, insanları içinde yer aldıkları sınıfa uygun olarak biçimlendiren ritüel ve mitosları da besledi.

Endüstri öncesi bir toplumda siyasal denetim, ancak halkın üretebildiği artı-gücü kapsayacak ölçüde genişleyebilirdi. Bir topluluk, varlığını sürdürmesi için gerekenden daha fazla güç üretebilecek verime ulaştığında, bu gücün denetiminden yoksun bırakılabilirdi. Güçlerini başkalarının

iradesine bırakmaya zorlanabilir; ya vergilendirilir ya da köleleştirilirdi. Kendi başlarına ürettiklerinin bir bölümü ellerinden alınır ya da kral veya köy adına işe sürülürlerdi. İdeoloji, ekonomik yapı ve hayat tarzı bu artı-enerjinin birkaç kişinin denetiminde toplanmasını pekiştirmeye yatkındı.

Denetimin belli noktalarda toplanmasının toplumsal çıkarları ne ölçüde kutuplaştırdığı bir kültürden diğerine değişiyordu. Bunun tek olumlu sonucu, olsa olsa toplumdaki çoğu kişinin geri kalan enerjisini harcayacağı alanı genişletmesidir. Yüksek köylü kültürleri buna iyi örnektir. Herkes, topraklarını düşmanlara ya da sele karşı koruma görevini paylaşırken; bir yandan da her biri, daha iyi giyinir, barınır ve beslenirdi. Güç üstündeki karar verme hakkının bir yerde toplanmasının en kötü sonucu ise, ücretli askerlerce sınırları genişletilip, kölelerin çalıştığı plantasyonlardan beslenen imparatorlukların kurulmasıydı.

Toplumun toplam enerjisi, demir çağının sonlarına doğru, yani Agrippa'nın çağıyla Watt'ın çağı arasında hızla arttı. Elektrik alanındaki bilimsel keşiflerden önceki köklü teknik dönüşümlerin çoğu, aslında ortaçağ başlarında gerçekleşmişti. Üç direkli yelkenli gemiler, önceki bütün buluşlara göre daha etkili biçimde rüzgar gücünden yararlandıkları için, dünya çapında ulaşımı mümkün kıldı. Güneydoğu Asya'dan bin yıl kadar sonra Avrupa'da da kanalların inşa edilmesiyle, düzenli ve hızlı ulaşım mümkün oldu. Mayalı içki yapımı, boyacılık, çömlek yapımı, tuğla yapımı, şeker arıtma, tuz imalatı ve ulaştırma gibi endüstrilerde insan dışındaki kaynakların yaygın biçimde kullanılmaya başlanmasıyla, gelişmiş su çarkları ve yel değirmenlerinin yapılması birbirine paralel gerçekleşti.

Yüksek ortaçağdan rönesans sonlarına kadar, işçinin kendine ilişkin düşünce ve inançlarının ve onurunun korunmasını sağlayacak yeni toplumsal araçlar gelişti; ama işçi artık kimi zaman makinelerin yanında cüce gibi kalıyordu. Lonca

sistemi işçiye, kendi işine özgü araçlar üstünde bir tekel hakkı verdi gerçekten. Ama değirmen, henüz değirmencinin boyunu aşacak ölçüde büyümemişti. Lonca üyesinin tahılın işlenmesi üstündeki tekeli onu koruyor, ona fazladan tatil günleri sağlıyordu ve yaşadığı şehre sunabileceği hizmetleri en üst düzeye çıkarmıştı. Loncalar ne sendika, ne de meslek örgütüydü.

Lewis Mumford,* *The Myth of the Machine: The Pentagon of Power* adlı eserinde belirli bir iş alanına, madenciliğe ilişkin şunları söyler.

> İnsan faktörünü körleşmiş biçimde göz ardı etmesi, yakın çevrenin kirlenmesine ve yok olmasına karşı kayıtsızlığı, istenen metal ya da yakıtı elde etmek için fiziksel ve kimyasal işlemler üstünde yoğunlaşması ve en önemlisi de çiftçi ve zanaatkârın organik dünyası ile kilise, üniversite ve şehrin ruhani dünyasından topografik ve zihinsel açıdan soyutlanmış olmasıyla, kendinden sonraki makineleşme biçimleri için model oluşturdu. Çevreye getirdiği yıkım ve insan hayatının karşı karşıya olduğu tehlikelere kayıtsızlığıyla madencilik savaşa çok benzer; ancak yine benzer biçimde, tehlike ve ölümle yüz yüze oluşuyla, özsaygısı olan çetin bir kişiliği... en güçlü haliyle askeri de yaratır çoğu zaman. Ama madenciliğin yıkıcı ruhu ve işkenceyi andıran çalışma rutini de yarattığı çevresel yoksulluk ve kargaşayla birlikte, onun ürünlerini kullanan yeni endüstrilere geçti. Bu olumsuz toplumsal sonuçlar, mekanik kazanımları dengeledi.

Kazanç getiren işlere karşı gelişen yeni tutum, işleri adlandırmak için kullanılan yeni bir terime de yansıdı. *Tripaliare, trepalium*'da yapılan işkence demekti. Üç tahta sırıktan yapılmış, kazığa oturtmakta kullanılan bu aletin adı, ilk kez 6. yüzyılda geçer. 12. yüzyılda artık bu kelime, hem Fransızca hem de İspanyolca'da, yaşanan acı verici bir deneyimi ifade etmekte kullanılıyordu. Ancak 16. yüzyılda, *trabajar*** fiili

* ABD'li düşünür ve sosyolog (doğumu 1895). Bilim, teknoloji ve kültür arasındaki ilişkiler ve kent planlaması üzerine çalışmalar vardır. (y.h.n.)
** İspanyolca'da çalışmak. (y.h.n.)

iş, çalışma konusunda *labourer** ve *sudar*** ile değişerek kullanılır oldu. İngilizce'deki gelişme de aynı derecede önemlidir. Şeyler *çalışmaya, işlemeye* başladılar; önce ilaçlar (1600), sonra maddi araçlar (1650). Oysa bunlar, herhangi bir dış güç tarafından harekete geçirilen araçlar değildi henüz. Simyacının test tüpü içinde bir homongolos yapma düşü, yavaş yavaş insan için çalışacak robotlar yaratma ve insanları bunların yanı başında çalışmak üzere eğitme biçimine dönüştü. Araçların endüstri içinde, ekonominin de kapitalist biçimde örgütlenmesine dayalı ideoloji, çoğunlukla endüstri devrimi diye anılan dönüşümden yüzyıllar önce gerçekleşti. Mumford'a göre Avrupalılar, Bacon'ın terimleri doğrultusunda zamandan tasarruf etmeye, mekânı küçültmeye, gücü artırmaya, malları çoğaltmaya, organik normları yıkmaya ve gerçek organizmaların yerine onların benzeri olan ya da onların yerine getirdiği tek bir işlevi önemli ölçüde genişleten mekanizmalar koymaya başladılar. Günümüz toplumunda teknoloji olarak bilimin temeli haline gelen tüm bu zorunluluklar, sırf sorgulanmış oldukları için, doğrulanmasına gerek olmayan mutlak birer gerçek gibi görünüyor. Aynı zihniyet değişimi, ritüel düzenlilikten mekanik düzenliliğe geçişte de görülebilir. Puantaj, alan ölçümü, muhasebe tutma gibi uygulamaların ağırlık kazanmasıyla, somut nesneler ve karmaşık olaylar soyut niceliklere dönüşmüştür. Mumford'a göre, çalışan ile araçları arasındaki o ölçülemez dengeyi sarsan da hep aynı biçimde yinelenen, biteviye bir düzene, kapitalizmde verilen önemdir.

Yeni güç, zaman ile de yeni bir ilişki demekti. Faiz karşılığı borç para vermek kilise tarafından "doğadan aykırı" kabul ediliyordu: Doğal olarak para, *çalışabilen* ya da ürün verebilen bir sermaye değil, gerekli şeyleri satın almak için bir değiş tokuş aracıydı. 17. yüzyılda kilise, isteksizce de

* Fransızca'da sürmek, işlemek. (y.h.n.)

** İspanyolca'da terlemek, yorulmak, emek vermek. (y.h.n.)

olsa bu görüşü bırakarak Hıristiyanların kapitalist tacirler durumuna geldiğini kabullendi. Zaman da para gibi olmuştu: Şimdi öğle yemeğine kadar birkaç saat zamanım *var;* nasıl vakit *harcasam?..* Zamanım *kıt,* bu yüzden bir toplantı için o kadar zaman *harcayamam; harcanan* zamana değmez!.. zaman *israfı* olur; böylece bir saat tasarruf etmiş olurum daha iyi.

Bilim adamları insanı bir enerji kaynağı olarak görmeye başladılar. Bir insandan beklenebilecek en fazla günlük emeği ölçmeye, onun bakımını ve enerjisini bir atınkiyle karşılaştırmaya çalışıyorlardı. İnsan, mekanik bir güç kaynağı olarak yeniden keşfedildi. Küreğe mahkûm edilen esirler çoğu zaman fazla işe yaramıyordu, çünkü kadırgalar genellikle limanda bekliyordu. Ayak değirmenlerine mahkûm esirlerse, yeni makinelerden herhangi birinin bağlanabileceği çark gücünü üretiyorlardı. 19 yüzyılın başlarına kadar, İngiliz hapishanelerindeki insanlar, makineleri işletmek üzere ayak değirmenlerinde çalıştırıldılar.

Kapitalizm gibi, 15. yüzyılda başlayan endüstri devrimi sırasında, insanın araçlarına karşı tutumu , sonunda yeni güç kaynaklarının icadını gerekli kıldı. Buhar makinesi endüstri devriminin nedeni değil, ürünüydü. Güç donanımları çok geçmeden hareketli hale geldi ve demiryollarıyla birlikte demir çağı ve endüstri devrimi sona erdi. Endüstri, artık *statüko* olmuştu.

20. yüzyıl boyunca yeni güç kaynakları açıldı, bu gücün büyük bölümü kendi kendini yönetiyordu. Makineler hemen hemen insanın yerini almış ve insan onların çalıştırıcısı durumuna indirgenmiştir artık. Bugün tarlalarda tarım işçisi olarak daha az adama ihtiyaç var: Kölelik, ekonomik olmaktan çıkmış durumda. Ama mühendisler, buhar makinesinden önceki yüzyıllarda seri üretimin ve endüstrileşmenin yarattığı işleri yerine getirecek makineler yaptıkça, montaj bandında da daha az insana gerek duyuluyor. Elde daha

çok enerji var, dolayısıyla daha çok enerji kullanılıyor. Köle sahibi insanın yerini, insanların dev makinedeki uyarımsız koşullanması almıştır.

Hepimiz bu çağda yetiştik. Bu yüzden endüstri sonrası ve gene de insani bir çalışma biçimi düşünebilmemiz son derece güç. Endüstriyel araçların azaltılması, madenler ve fabrikalardaki eziyetli çalışmaya dönüşte ya da makine kullanımına geçmiş komşusuyla rekabet etmek zorunda kalan ABD'li çiftlik işçisinin durumuna düşmekle eş tutuluyor. Eskiden, makinenin her isteyişinde, koca bir tekerleği kızgın sülfür eriyiğine daldırmak zorunda olan işçi, kelimenin sözlük anlamıyla çalıştığı aygıta bağlanmış durumdaydı. Tarımdaki emek de çıkıyor bir köle ya da çiftçi için eskiden ifade ettiği şey değil artık. Köle için bu, bir efendinin emrinde ve hizmetindeki emek demekti; köylü içinse, büyüyen bitkilerin, acıkmış hayvanların ve önceden kestirilemeyen hayvanın gereklerine göre örgütleyip biçimlendirebildiği kendi işiydi. Günümüz ABD'sinde yaşayan, motorlu araçlardan yoksun çiftlik işçisi, antik çağdaki köleninkinden epey farklı, iki kat bir baskı altındadır. Hem başka yerlerdeki makine kullanan çiftlik işçilerince belirlenmiş çalışma standartlarına göre bekleneni vermek zorundadır hem de dev makinenin egemen olduğu çağda akşam olarak kullanıldığını hissettiğinden, ayrıcalıksız olduğunun, sömürüldüğünün, istismar edildiğinin hep farkındadır. Şenlikli topluma yönelişin düşük güçlü araçlar kullanan bir toplum anlamına gelebileceği ihtimali, insan gücünün, buharın ilk dönemlerindeki verimsiz endüstri makinelerince sömürülmesine dönüş gibi görünecektir ona.

Buraya kadar, araçların kullanılabileceği üç tür kurumsal düzenlemeden söz ettim. Bazı araçlar, bu düzenlemelerin yalnızca birinde etkili biçimde kullanılabilir. Normal olarak tümüyle doyurucu, yaratıcı ve bağımsız çalışma ile kullanılabilecek araçlar vardır; bazıları, öncelikle emek diye

adlandırılan faaliyetlerde kullanılmaya yatkandır; son olarak da bazı makineler ancak *işletilebilir*. Aynı şeyler, maddi ürünler ve biçimsel kurumsal yapıları belirleyen kurallar için de söylenebilir. Otomobiller, otoyolları gerektiren makinelerdir; yollar da aslında, birer kamu hizmeti olduğu öne sürülen ayrımcı düzeneklerdir. Zorunlu okullar dev bir bürokratik sistem oluşturur; öğretmen, sınıfı ne kadar şenlikli bir biçimde yönetmeye çalışırsa çalışsın, öğrencileri hangi sınıfa ait olduklarını ondan öğrenirler. Öğretmenlerin okulda çalıştığı gibi, otomobiller de yollarda *çalışır*. Kamyon sürücüsüyle öğretmenin yaptığına, ancak çok sınırlı bir anlamda emek denebilir. Öğretmen, okul sistemi içindeki işlemlerinin, *çalışmasına* doğrudan müdahale etmediğini, ancak çok ender olarak hisseder.

Bu üç tür insan faaliyetinin pazar özellikleri, aralarındaki farkı aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Emek, pazarda alınıp satılabilir. Bir faaliyet olarak çalışma değil, ancak şenlikli çalışmanın ürünü pazarlanabilir. Son olarak, makineleri işletme ve iş sahibi olmanın getirdiği az bulunur ayrıcalıklardan yararlanma hakkı, önceden belirlenip onaylanmış işlemlerden geçerek elde edilir; bu işlemler, okuldaki ders programı ve çeşitli işlerde sınanmak biçimini alır.

Şenlikli, ama yine de verimli bir toplum sağlayacak araçlar, tarihin daha erken bir evresinde tasarlanamazdı. Bugün, insanı makineye köle yapmaksızın köleliği ortadan kaldıracak mekanizmayı tasarlayabiliriz artık. Bilim ve teknolojinin, ille de üretime uygulandıkları son 150 yıl içindeki belirleyici özellikleri olan o garip kavrama bağlı kalması gerekmez. Bu kavram, doğa yasalarına ilişkin yeni bilginin, insanın bunları kullanabilmek için gittikçe daha da uzmanlaşma ve sermayeye dönüşme zorunluluğu içine hapsedilmesi gereğidir. Felsefeden ayrılarak uzmanlaşan bilimler, gittikçe artan iş-bölümünün mantıksal temelini oluşturmuş, iş-bölümü de sonunda araçların, emekten tasarruf edilmesini sağlayacak

biçimde bölünmesine yol açmıştır. Yeni teknoloji, malların sürümünü sağlayan kanalların genişletilmesi için kullanılıyor artık. Kamu hizmetleri kişilere kolaylık sağlayan birer araç olmaktan çıkıp, pahalı araç sahiplerinin mücadele alanlarına dönüştü. Bilim ve teknolojinin kullanımı endüstriyel üretim biçimini sürekli olarak desteklemekte, böylelikle de tüm bağımsız girişim araçlarını dışlamaktadır. Ama bu, yeni bilimsel keşiflerin ya da bunların yararlı biçimde uygulanmasının kaçınılmaz sonucu değil, endüstriyel üretim biçiminin gelecekteki genişlemesinden yana olan toplu bir önyargının sonucudur. Araştırma grupları, belirli bir üretim sürecinin daha fazla büyümesini köstekleyen küçük verimsizliklere çare bulmak için örgütlenir. Sonra da bu planlı keşifler, halka daha fazla hizmet verilmesini sağlayacak pahalı atılımlar olarak müjdelenir. Günümüzde araştırma, büyük ölçüde endüstriyel gelişmeye yöneliktir.

Bilimsel ilerlemenin, insan inisiyatifinin yerine programlanmış araçlar konmasıyla koşulsuz biçimde özdeşleştirilmesi, ideolojik bir önyargıdan kaynaklanır, bilimsel çözümlemelerin sonucu değildir. Bilim, bunun tam tersi bir amaç için de kullanılabilirdi. İleri ya da "yüksek" teknoloji, emeği tutumlu biçimde kullanan, çalışma yoğun, merkezi olmayan bir üretkenlikle de özdeşleştirilebilirdi. Doğa bilimleriyle sosyal bilimler, gerek bireylerin, gerek kısa süreli grupların karşılıklı ilişkilerini ve çevrelerini, düşünülemeyecek bir özgürlük ve kendini ifade ile yeniden yaratmalarına olanak tanıyan, herkese açık araçlar, hizmetler ve kuralların yaratılması için kullanılabilir.

Yeni doğa anlayışı, bizi aşırı ölçüde endüstrileşmiş elektronik sibernetik çağına yöneltecek ya da gerçek anlamda modern; ama şenlikli araçlar geliştirmemize yardımcı olacak biçimde elimizdeki araçlara uygulanabilir artık. Sınırlı kaynaklar, milyonlarca izleyiciye bir tek oyuncunun renkli görüntüsünü seyrettirmek ya da birçok kişinin istediği arşive

serbestçe girebilmesini sağlamak için kullanılabilir. Birinci durumda teknoloji, ister su tesisatçısı, ister cerrah, ister TV oyuncusu olsun, uzmanlaşmış işçinin işini daha iyi yapabilmesi için kullanılmış olacaktır. Gittikçe daha çok sayıda bürokrat pazarı inceleyecek, bilançolarını gözden geçirecek, insanların seçeceği ürün çeşitleri hakkında, daha fazla konuda daha fazla insan adına karar verebilecek. Yararsız kişiler için daha fazla yararlı şey olacak. Ancak bilim, araçları basitleştirmek ve uzman olmayan kişinin, yakın çevresini kendi beğenisine göre biçimlendirmesini olanaklı kılmak için de kullanılabilir. Avrupa'daki Reformasyon sırasında kalem nasıl manastırlardaki yazıcıların elinden alındıysa, şıringayı da hekimin elinden alma zamanı gelmiştir.

Bugün, tedavisi bilinen hastalıkların çoğu, uzman olmayan kişilerce teşhis ve tedavi edilebilir. Bu önermeyi kabul etmek çok güç gelebilir; çünkü tıbbi ritüelin karmaşıklığı, temel işlemlerin ne kadar basit olduğunun gözden kaçmasına yol açmaktadır. Çin'deki yalınayak hekim örneği, modern uygulamaların, boş zamanlarında çalışan basit işçilerin elinde sağlık hizmetlerini üç yıl içinde başka yerlerde görülmemiş düzeylere nasıl yükseltebildiğini göstermektedir.

Öteki ülkelerin çoğunda uzman olmayanların sağlık hizmeti vermesi suç sayılır. Geçenlerde 17 yaşındaki bir arkadaşım, 130 okul arkadaşının zührevi hastalığını tedavi ettiği için yargılandı. Becerikli avukatı, onun gösterdiği başarıyı ABD Sağlık Servisi'ninkiyle karşılaştırınca, arkadaşım yargıcın takdiriyle beraat etti. ABD'nin hiçbir yerinde onun bu başarısı "standart" kabul edilemez; çünkü o, ilk tedavilerinden altı hafta sonra bütün hastalarını yeniden muayene etmeyi başardı. İlerleme, tıbbi bakıma gittikçe daha bağımlı olmak değil, gittikçe daha çok kendine yetmek anlamına gelmelidir.

Uzman olmayan kişilerce yürütülecek tedavi olanakları "daha iyi" sağlık konusunda üstlendiğimiz sorumlulukla da beklenmedik biçimde çakışmaktadır ve tedavisi olan ve

olmayan hastalıklar arasındaki ayrımı göremememize neden olmuştur. Bu ayrım çok önemlidir, çünkü hekim, tedavisi olmayan bir hastalığı ele aldığında, zanaatını araç olmaktan çıkarıp amaca dönüştürmüştür. Hastanın ölümle mücadelesi karşısında hekim, üstlendiği merasim yüzünden bilimsel avuntu sağlamaya çalışan bir şarlatan durumuna düşer. Hasta, iyileşme ya da ölme sürecinde yardım edilebilecek bir özne olacak yerde, hekimin sunduğu yardımın nesnesi olur. Tıp, her insana ya da onun en yakın akrabasına, bu can alıcı ayrımı kendi adına teşhis edebileceği araçları sağlayamadığı zaman meşru bir meslek olmaktan çıkar.

Uzmanlık dışı tedavinin giderek genişlemesi ve buna paralel olarak profesyonel tıbbın gerilemesi için doğan yeni fırsatlar reddediliyor; çünkü endüstri toplumunda yaşam, standart ürünlere, tek biçimliliğe ve belgelenmiş kaliteye abartılı bir değer vermeye yöneltiyor bizi. Endüstrileşmiş beklentiler, kişisel uğraş ile standart meslek arasındaki ayrımı bulanıklaştırmıştır. Uzman olmayan herkes, yetişip genel bir iyileştirici olabilir kuşkusuz; ama bu herkese nasıl iyileştireceği öğretilmeli demek değildir. Kişilerin komşularına bakabildikleri ve bakmak zorunda oldukları, bunu da kendi başlarına yaptıkları bir toplumda, bazı kişiler eldeki en iyi araçları kullanmada yetkinleşecek demektir sadece. İnsanların evlerinde doğup yine evlerinde ölebildikleri sokaklarında kötürümlere ve zihinsel özürlülere de yer olan, musluk tamirciliği ile iyileştirme arasında ayrım yapılan bir toplumda; birçok kişi iyileşmekte, acı çekmekte ve ölmekte olan başkalarına yardım edebilecek biçimde yetişecektir.

Uygun toplumsal düzenlemelerle nasıl birçok insan okula gitmek ve Gütenberg'den önceki manastır yazıcılığını yeniden yaratmak zorunda kalmaksızın okuryazar olabildiyse, yeteri kadar kişi de tıbbi araçları kullanma konusunda yeterli biçimde yetişebilecektir. Bu, iyileştirmeyi öylesine verimli kılacaktır ki onu bir tekele dönüştürmek ya da bir mal olarak

satmak güçleşecektir. Profesyonelliğin bırakılması, meslek özgürlüğü ile hastaların diplomalı hekimin yarı dinsel otoritesinden gördüğü rastgele yardım arasında yeni bir ayrım demektir. Tıbbın pek çok sıradan dalının profesyonel olmaktan çıkması, kimi durumda bugünkü dolandırıcının yerini şarlatanın almasına yol açabilir tabii. Ama tıp mesleğinden kaynaklanan zarar arttıkça şarlatanlık daha az inandırıcı bir tehdit olmaya başlamıştır. Profesyonellerce icat edilen ve kullanılan araçları toplumsallaştırırken, meslek dışından kişinin kendi kendini düzeltmeye yönelik yargısının yerini tutacak bir şey yoktur. Özgül bir çarenin taşıdığı özgül tehlikelerle yaşam boyu içli dışlı olmak, bunalım anında onu kabullenmeye ya da reddetmeye hazırlıklı olmanın en iyi yoludur.

Örnek olarak bir başka aracı, ulaştırmayı alalım 30'ların başlarında, Başkan Cárdenas'ın yönetiminde Meksika, modern bir ulaştırma sistemi geliştirdi. Birkaç yıl içinde nüfusun yüzde 80'i otomobilin sağladığı avantajlardan yararlanmaya başladı. Daha önemlisi, köyler toprak yollarla birbirine bağlandı. Bu yollarda ağır, basit ve güçlü kamyonlar saatte yirmi milin çok altında hızlarla arada bir gidip geliyordu. Halk, kamyonların arkasına yüklenen mallara yer açmak için yere çivilenmiş tahta sıralara doluşturuldu. Kısa mesafede kamyonlar, yürümeye ve mallarını kendi taşımaya alışkın insanlarla yarışamıyordu; ama uzun mesafe yolculuğu herkes için mümkün hale gelmişti. Bir adam domuzunu pazara güderek götüreceğine, domuzuyla birlikte kamyonda gidebiliyordu. Her Meksikalı, ülkesinin herhangi bir yerine birkaç gün içinde varabiliyordu artık.

1945'ten bu yana, yollar için harcanan para her yıl arttı. Bu parayla birkaç önemli merkez arasında karayolları yapıldı. Artık düzgün yolların üstünde yüksek hızlarla güzel arabalar gidip geliyor. Fabrikalar arasında, her biri belli bir işe ayrılmış büyük kamyonlar işliyor. Her türlü amaç için kullanılan eski, ağır kamyonlar dağlara ve bataklıklara atıldı.

Çoğu yerde köylüler, ya paketlenmiş bir endüstri ürününü satın almak için otobüse binip gidiyor ya da domuzunu et tüccarının yanında çalışan bir kamyoncuya satıyor. Domuzuyla şehre gidemez artık. Çeşitli konularda uzmanlaşmış tekellerin sahiplerine hizmet eden yollar için vergi ödüyor ve bunu, sonunda kârdan kendisine de bir pay düşeceği yanılsaması içinde yapıyor.

Arada sırada, bir koltukta oturup, havalandırma tertibatı olan bir otobüsle yolculuk etme karşılığında, sıradan adam eski sistemin kendisine verdiği hareketliliği büyük ölçüde, hiçbir yeni özgürlük kazanmaksızın yitirmiştir. Meksika'nın, birinde çöllerin, diğerinde dağlar ve bereketli toprakların egemen olduğu iki büyük eyaletinde yapılan araştırma bu sonucu doğrulamaktadır. Her iki eyalette de nüfusun yüzde birinden azı, 1970 yılında herhangi bir saat içinde 50 milin üzerinde mesafe katetmişti. Gerektiğinde motor takılabilen, daha elverişli el arabaları ve bisikletler, nüfusun yüzde 99'una, göklere çıkarılan karayollarından teknolojik olarak çok daha etkili bir çözüm sunuyordu. El arabaları bu konuda yetişmiş kişilerce imal edilebilir ve bakımı gerçekleştirilebilir, bakılabilirdi. İnkaların standartlarına göre açılan ve rüzgâr direncini azaltmak için üstü örtülen yollar da işletilebilirdi. Standart yollara ve arabalara yapılan yatırım için gösterilen alışılmış gerekçe, bunların kalkınmanın bir koşulu olduğu ve bir bölgenin başka türlü dünya pazarıyla bütünleşemeyeceğidir. İki iddia da doğrudur; ama ancak kalkınmanın amacı parasal bütünleşmeyse arzu edilebilir.

Kalkınmanın savunucuları son birkaç yıldır, bugünkü gibi kullanıldığı sürece arabaların verimsiz olduğunu teslim etmeye başladı. Verimsizliğin, modern araçların kamu yararı için değil, özel mülkiyet için tasarlanmış olmasından kaynaklandığı öne sürülüyor. Aslında modern ulaştırmanın verimsiz oluşu, taşıtların çoğunda bir kamara yerine tek kişilik bir kapsülün model alınmasından ya da bu araçların

sahibinin sürücüler olmasından kaynaklanmıyor. Bunun nedeni, yüksek hızı daha iyi ulaştırmayla özdeşleştirme saplantısıdır. Maliyeti ne olursa olsun daha iyi sağlık talep etmek nasıl bir tür akıl hastalığıysa, yüksek hız aldatmacası da öyledir.

Demiryolları, aynı hız için ayrı bilet ücretleri koymakla hizmet ettikleri sınıflı toplumları yansıtıyordu. Ama bir toplum kendini daha yüksek hıza adayınca, hız ölçme aygıtı toplumsal sınıfın bir göstergesi olur. Herhangi bir köylü at sırtında Lázaro Cârdenas'a eşlik edebilirdi. Günümüz yöneticilerine ise, özel helikopterlerinde ancak özel kurmayları eşlik edebilir. Kapitalist ülkelerde, ne sıklıkta uzun mesafeler katedebileceğiniz, ne kadar ödeyebileceğinize bağlıdır. Sosyalist ülkelerde hızınız, bürokrasinin size verdiği toplumsal öneme bağlıdır. Her iki durumda da yolculuk ettiğiniz belirli hız sizi ait olduğunuz sınıfa ve topluluğa yerleştirir. Hız, verimliliğe yönelik bir toplumun katmanlaşma yollarından biridir.

Giderek artan hız düşkünlüğü, aynı zamanda toplumsal bir denetim aracıdır. Bugün ABD'nin gayrisafi milli harcamasının yüzde 23'ünü çeşitli biçimlerdeki ulaştırma yutuyor. Amerika Birleşik Devletleri, enerji kaynaklarının ve halkın zamanının dörtte birini, bir yerlere ulaşmak için tahsis edecek kadar zengin olabilir. Khufu* yönetiminde Mısırlılar da birkaç yıl boyunca aynı enerjiyi Büyük Piramidi kurmak ve hükümdarlarını ölüler diyarına yollamak için kullanmış olabilirler. Ama ne yazık ki ulaştırma, Latin Amerika'daki birçok belediyenin belli bir yılda harcadığı nakit paranın gittikçe daha büyük bir yüzdesini kaplıyor. Yollar asgari geçim düzeyindeki çiftçi ve esnafın durumunu kötüleştiriyor, köyü para ekonomisiyle bütünleştiriyor ve mevcut nakit paranın çoğunu yutuyor. Modern ulaştırmanın bir bölgeyi

* İÖ 26. yüzyılda yaşamış Mısır firavunu. Yaygın olarak bilinen Kheops ya da keops, aslında Yunanlıların kendisine verdiği addır. (y.h.n.)

dünya pazarıyla bütünleştirdiği doğrudur. Bölge sakinlerini de yabancı malları tüketmeye ve yabancı değerleri kabul etmeye alıştırır. Örneğin Tayland, tarih boyunca *klong*'larıyla tanınırdı. Bu kanallar ülkeyi baştan başa sarmıştı; halk, pirinç, vergi tahsildarları, tümü de bu kanallarda kolayca yol alırdı. Kurak mevsim boyunca bazı köyler ulaşıma kapanırdı, ama hayatın mevsimlik ritmi dönem dönem gerçekleşen bu yalıtılmışlığı tefekkür ve şenlikler için bir fırsata dönüştürürdü. Uzun bayramlar için mali imkânı olan ve bu dönemleri çeşitli faaliyetlerle doldurabilen bir toplum, kuşkusuz yoksul değildir. Son birkaç yıl içinde, büyük *klong*'lar yol yapımı için dolduruldu. Otobüs sürücüleri bir günde aldıkları yola göre para kazandıkları ve pek fazla araba olmadığı için Taylandlılar, kısa bir süre daha ulaşım hızında dünya rekorunu koruyabilecekler. Bunun bedelini ise binlerce yılda kurulmuş su yollarının yıkımıyla ödeyecekler. İktisatçılar, otobüs ve kamyonların ekonomiye yıl başına daha fazla para pompaladığını savunuyor. Evet öyle; ama çoğu Taylandlıyı pirinç taşımakta kullanılan narin kayıkların bir zamanlar her aileye sağladığı özgürlükten yoksun etme pahasına. Tabii eğer Dünya Bankası yollar için finansman sağlamasa, Tayland hükümeti de otomobillerin *klong*'ları kirletmesine izin veren yeni yasalar çıkarmasaydı, araba sahipleri pirinç kayıklarıyla asla rekabet edemezlerdi.

İnşaat sektörü, modern ulusal devletlerin toplumlara dayatarak yurttaşlarının yoksulluğunu modernleştirdiği endüstrilere bir başka örnektir. Bu endüstriye sağlanan yasal koruma ve mali destek, çok daha verimli olabilecek, kendi evini inşa etme fırsatını azaltır ve yok eder. Çok yakın zamanda Meksika, bütün işçilere uygun konut sağlamak amacıyla bir program başlattı. İlk adım olarak, barınma birimlerinin kurulması için yeni standartlar kondu. Bu standartlar, ev satın alan dar gelirlinin evi üreten endüstri tarafından sömürülmesini önlemeyi amaçlıyordu. Ama aynı standartlar çok daha fazla kişinin,

geleneksel kendi konutunu kendi yapma imkânından yoksun kalmasına yol açtı. Yasa, boş zamanlarında kendi evini inşa eden bir adamın karşılayamayacağı koşullar getiriyor. Üstelik inşaat sektörünün kurulduğu semtlerdeki gerçek kiralar, halkın yüzde 80'inin gelirini aşıyor. Dolayısıyla, bu daha iyi konutlarda, ancak hali vakti yerinde olanlar ya da yasanın kira yardımı sağladığı kişiler oturabiliyor.

Endüstrinin belirlediği standartların altına düşen konutlar bir kez uygun değil diye tanımlanınca, ulusal kaynaklar da halkın konut satın alamayan; ama "kendi konutunu" yapabilen büyük çoğunluğundan esirgenmeye başlanıyor. Yoksulların oturduğu bölgeleri geliştirmek için oluşturulan fonlar, hükümet görevlilerinin, sendikalı işçilerin ve çevreleri iyi olan kişilerin yaşayabileceği, il ve bölge merkezlerine bitişik yeni kentlerin kurulması için tekelleştiriliyor. Bunların tümü de modern ekonomi sektörlerinde istihdam edilen, yani bir görevi elinde tutan kişilerdir. Öteki Meksikalılardan kolayca ayırt edilebilirler; çünkü kendi *trabajo*'larından bir isim olarak söz etmeyi öğrenmişlerdir. Oysa işsizler, ara sıra iş bulanlar ya da açlıktan ölmeyecek kadar kazanabilenler, işe giderken bu fiilin isim halini kullanmazlar.

Bir işe sahip olan bu kişiler, evlerinin inşası için yardım almakla kalmazlar, bütün kamu sektörü de bunlara hizmet edecek biçimde yeniden düzenlenip geliştirilir. Mexico'da şehir suyunun yüzde 50'sini nüfusun yüzde 10'unun kullandığı tahmin ediliyor. Yüksek ovalık kesimde ise, su gerçekten az bulunmaktadır. İnşaat yasası, zengin ülkelerdekinden çok daha düşük standartları olmasına rağmen, evlerin nasıl yapılacağını belirli kurallarla sınırlayarak artan bir konut darlığı yaratıyor. Bir toplumda hep daha iyi konut sağlama aldatmacası, hekimlerin daha iyi sağlık, mühendislerin daha yüksek hız sağlama aldatmacasıyla aynı türden bir sapkınlıktır. Soyut ve imkânsız hedefler belirleyince, bunlara erişmek için kullanılacak araçlar da amaç durumuna gelir.

Meksika'da olanlar, İlerleme İçin Birlik döneminde Castro yönetimindeki Küba dahil, tüm Latin Amerika ülkelerinde meydana geldi. Massachusetts'te de aynı şey oldu. 1945'te Maassachusetts'teki birer ailelik tüm konutların yüzde 32'si, hâlâ temelden çatıya sahipleri tarafından ya da ev sahibinin tam sorumluluğu altında yapılıyordu. 1970'e gelindiğinde bu oran yüzde 11'e düşmüştü. Bu arada konutun önemli bir sorun olduğu keşfedilmişti. Kişilerin kendi evlerini kendilerinin yapmasını kolaylaştıran araç ve malzemeleri üretmek için gereken teknolojik yeterlik aradaki yıllarda artık gösterdiyse de –sendikalar, yasalar, ipotek tüzükleri ve pazarlar gibi– toplumsal düzenlemeler bu seçeneğe sırt çevirdi.

Çoğu insan, evinin değerinin önemli bir bölümü kendi emeğinin ürünü değilse, kendini evinde hissetmez. Şenlikli politikalar, kendi evini kendi yapmak isteyen kişilerin edinemeyeceği şeyleri belirleyecek, böylelikle de herkese asgari bir konut alanı, bazı temel inşaat malzemeleri, elektrikli matkaptan motorlu el arabasına kadar bazı şenlikli araçlar ve belki belli bir kredi sağlayacaktır. Günümüz politikalarında gerçekleşecek böyle bir dönüşüm, endüstri sonrası bir toplumun üyelerine, eski Mayalar için standart olan ve Yucatán'da hâlâ kullanılan evler kadar arzu edilir modern evler sağlayacaktır.

Mevcut araçlarımız profesyonel enerjilere olanak sağlayacak biçimde yapılmaktadır. Bu enerjiler belirli miktarlar halindedir. Belli bir miktardan daha azı verilemez. Dört yıldan az okula gitmek, hiç gitmemekten daha kötüdür. Bu kadarı, eski öğrenciyi okuldan atılmış olarak tanımlamaya yarar ancak. Bu, tarımda ve adalette olduğu gibi, tıpta, ulaştırmada, konut alanında da aynı ölçüde doğrudur. Makineleşmiş ulaştırma, ancak belirli hızlarda değer taşır. Anlaşmazlıkların çözümü, sorun mahkemeye gitmeye değecek ağırlıkta olduğu zaman etkilidir. Yeni tahıl ekimi, ancak çiftçinin arazisi ve sermayesi belirli bir miktarın üstündeyse

verimlidir. Soyut biçimde algılanan toplumsal amaçlara ulaşmak için yaratılan araçların ürünleri, kaçınılmaz olarak çoğunluğun erişemeyeceği miktarlarda dağıtılır. Üstelik bu araçlar, bütünleşmiş durumdadır. Devlet yönetiminde ya da endüstride kilit mevkilere, yüksek miktarda okul tükettiği belgelenmiş kişiler erişebilir ancak. Kauçuk plantasyonlarını işletmek için seçilen insanlar bunlardır ve toplantıdan toplantıya koşuşturmak için arabaya ihtiyaçları vardır. Üretkenlik için, belli bir miktarda paketlenmiş ve kurumsal olarak tanımlanmış değerler; üretken işletme için de bir bireyin tüm bu paketlere aynı anda erişebilmesi gerekir.

Amaçların meslekler tarafından belirlenmesi, başka mesleklerin ürettiği bir çevreye göre mallar üretir. Yüksek hıza ve apartmanlara dayalı bir hayat, hastaneleri kaçınılmaz kılar. Tüm bunlar tanımları gereği kıttır ve sürekli evrim halinde olan bir mesleğin yeni koyduğu standartlara yaklaştıkça daha da kıtlaşır. Böylelikle pazarda görülen her birim ya da her miktar, tatmin ettiği sayıda kişiden daha fazlasını tatminsiz bırakır.

Adaletli toplum, bir kimsenin özgürlüğü, ancak bir başkasının eşit özgürlüğü gereği sınırlanan toplumdur. Bu toplumun ön koşulu, doğası itibarıyla, bu özgürlüğe engel olacak araçları dışlayan bir anlaşmadır. Bu, fiziksel birer makine durumundaki araçlar için olduğu kadar, okul sistemi gibi tümüyle toplumsal düzenlemeler durumundaki araçlar için de doğrudur. Şenlikli bir toplumda adalet, zorunlu ve açık uçlu okul öğreniminin dışlanmasının gerektirecektir. Belirli yaş gruplarının ömür boyu sürecek ayrıcalıklar için, sonu gelmez bir merdivende sürdürdüğü zorunlu rekabet eşitliği artıramaz, ancak daha önce başlamış ya da daha sağlıklı olanların ya da dersane dışındaki donanımları daha iyi olanların işine yarar. Kaçınılmaz olarak toplumu, çeşitli başarısızlık katmanları halinde örgütler. Her katmanda, daha fazla eğitim tüketenler topluma daha yararlı olduklarından,

bunların daha fazla ayrıcalığa hak kazandığını inandırıcı kılmak için okula gitmiş ve bitirememiş bireyler bulunur. Okullar aracılığıyla eğitim bir toplumun işleyişi için gerekiyorsa, o toplum adaletli olamaz. Belirli yapısal özellikler taşıyan enerji araçları da kaçınılmaz olarak tahakkümcüdür ve adalet adına ayıklanmalıdır. Modern toplumda, enerji girdileri yeni özgürlükleri temsil etmektedir. Her insanın değişim üretebilme yeteneği, düşük entropili* enerjiyi denetleme yeteneğine bağlıdır. Fiziksel çevreyi kendince anlamlandırma hakkı da insanın bu enerjiyi denetlemesine dayanır. Seçtiği geleceği doğru ilerleme yeteneği, o geleceğe biçim veren enerjiyi denetlemesine bağlıdır. Büyük miktarlarda çevresel enerjiden yararlanan bir toplumda eşit özgürlük, yalnızca bu enerjiyle gerçekleştirilmiş şeyler üstünde eşit hak sahibi olmak değil, bu enerjinin dönüştürülmesini de eşit biçimde denetlemek demektir.

Bugün kullanımda olan enerji araçlarının çoğu, denetimin merkezileşmesine yol açar. İleri derecede özelleşmiş araçlar kullanan endüstri tesisleri, ne işçiye ne de mühendislerin çoğuna yönettikleri enerjiyle ne yapılacağına ilişkin seçme hakkı tanımaktadır. Bu, daha az belirgin de olsa, toplumumuza egemen olan ve büyük miktarda enerjiye dayanan tüketim araçları için de geçerlidir. Bunların çoğu, örneğin arabalar ve havalandırma tertibatları, çok zengin birkaç toplum dışında, herkesin eşit biçimde elde edemeyeceği kadar pahalıdır. Mekanik ev araçları gibi diğerleri de, basit el araçlarından daha fazla özgürlük sunamayacak kadar özelleşmiştir. Endüstriyel üretimin tekeli, ayrıcalıklı müşterileri bile elde ettikleri şeylerin denetiminden yoksun bırakır. Çok kimsenin istediği arabaları pek az kişi alır; ama büyük patronların tasarımcıları da, ancak mevcut yollara göre uygun taşıtlar yapabilirler.

* Maddenin, bir sistemden diğerlerine iş biçiminde aktarılabilecek enerji miktarıyla bağıntılı termodinamik özelliği. (y.h.n.)

Uluslar ve çokuluslu şirketler, uluslararası mesleklerin giderek genişleyen imparatorluğunun aracı durumundadır. Meslek emperyalizmi, siyasal ve ekonomik egemenliğin kırıldığı yerlerde bile galip geliyor. Okullar her yerde, öğrenme teorisi ve ders programı hazırlama konularında aynı kitapları okumuş pedagoglarca yönetiliyor. Belirli bir yılda, her ulustaki okullar aşağı yukarı aynı tip öğrenci üretir. 1950 mezunlarının, Paris'te olduğu gibi Dakar'da da modası geçmiştir. Kloromisin ya da steroit haplar veren hekimler, dünyanın her yanında aynı iatrogen hastalıkları üretir. Her ülke, daha sermaye yoğun olan ve daha yüksek maliyet-kâr oranları vaat eden üretim süreçlerini seçme eğilimindedir; böylece her yerde aynı tür teknolojik işsizlik üretilmektedir. Uluslararası mesleklerin karşılayabileceği ihtiyaçlar, temel ihtiyaçlar olarak tanımlanmıştır. Bu ihtiyaçları karşılayacak malların yerel olarak üretilmesi yüksek oranda okul öğrenimi görmüş ulusal elitin yararına olduğu için, bir ülkenin hekimleri, öğretmenleri ve mühendisleri, yabancı boyunduruğuna karşı panzehir olarak yerel üretimi savunur. Profesyonel emperyalizmin bilgi kapitalizmi, uluslararası sermaye ve silahlardan daha zor hissedilir ve onlar kadar etkili biçimde insanları boyunduruğu altına alır.

Çağımızdaki adaletsizliğin başlıca kaynağı, doğaları gereği ancak çok iz kişiye özerk kullanım hakkı tanıyan araçların, siyasal olarak onaylanmasıdır. Her kişiye hizipler arasında seçim yapmak için bir oy hakkı verilen debdebeli törenler, yalnızca endüstriyel araçlar emperyalizminin keyfi olduğu ve büyümeyi sürdürdüğü gerçeğini gizlemektedir. Verimin arttığını ve profesyonel olarak tanımlanmış miktarların daha fazla tüketildiğini kanıtlayan istatistikler de, aşırı yüksek olan görünmez maliyetleri gözden kaçırmaktan başka işe yaramaz. Kişiler ancak, neyin "daha iyi" olduğu konusunda uzmanların hedefleri ölçü alınınca; daha iyi eğitim, daha iyi sağlık, daha iyi ulaştırma, daha iyi eğlence ve daha iyi

beslenme elde edebiliyor. Dolayısıyla şenlikli bir toplumun olabilirliği, emperyalizmin üç ayrı düzeydeki yıkıcılığı konusunda yeni bir uzlaşmaya bağlıdır. Bu üç düzey, bir ulusun tehlikeli biçimde sınırlarının ötesine yayılması, çok uluslu şirketlerin her yerde etkili olması ve üretim üstündeki meslek tekellerinin yayılmasıdır. Toplumun şenlikli biçimde yeniden kuruluşuna yönelik politika, özellikle profesyonellik biçimini aldığı bu üçüncü düzeyde emperyalizme göğüs germelidir. Kaynakların ve üretim araçlarının ortak mülkiyetiyle pazar ve iktidar üstünde halk denetimi, modern araçların kabul edilebilir temel yapısının, halk tarafından belirlenmesiyle tamamlanmalıdır. yani endüstri sonrası toplumda politika temel olarak, bugünkü gibi üretim hedeflerinin seçimiyle değil, araçlar için tasarım ölçütlerinin geliştirilmesiyle ilgilenmelidir. Günümüzde bu politika, insan ürünü yeni temel ihtiyaçlar sağlamak ve tanımlamakla uğraşan kurumlarda yapısal bir dönüşüm anlamına gelecektir.

Siyasette dönüşüm yaratmak için, şenlikli bir hayat tarzının mümkün olduğunu göstermek, hatta onun endüstriyel üretimle yönetilen bir toplumdan daha çekici olduğunu kanıtlamak yeterli değildir. Bu dönüşümün, toplumu şu anda büyük kurumlarımızın hedefi olarak belirlenen hedeflere yaklaştıracağını iddia etmekle yetinemeyiz. Adaletli ya da toplumsal eşitlik sağlayan bir düzenin, ancak araçların şenlikli biçimde yeniden kurulması ve bunun sonucu olarak mülkiyet ile iktidarın yeniden tanımlanmasıyla gerçeklik kazanabileceğini göstermek bile yeterli değildir. Bugünkü siyasal amaçların dönüşüm geçirmesinin, tüm insanların varlığını sürdürmesi için gerekli olduğunu görmemizi sağlayacak bir yol gerek bize.

Çoğu insan bugünkü yapı içinde kendine ilişkin inanç ve düşüncelerini sağlama almıştır ve yerini kaybetmeye yanaşmaz. Bu insanlar daha fazla endüstrileşmesi desteklenen çeşitli ideolojilerden birini benimseyerek kendilerini güven-

cede hissederler. Kapılmış oldukları ilerleme yanılsamasını bırakmaları gerektiğine inanırlar. Daha az insan enerjisi ve daha fazla uzmanlaşmayla daha çok doyum elde etmek ister ve umarlar. El sanatlarına ve kişisel bakıma lüks olduğu için değer verirler; ama daha emek-yoğun, yine de mdern bir üretim süreci onlara Don Kişot'ça ve anakronik görünür.

Kendilerini üretimi artırmaya, mal ve hizmetlerin seçmenleri arasında daha iyi dağılmasını sağlamaya adamış siyasetçileri, seçmen çoğunluğunun eşit tüketim vaadini değil de herkese sınırlar konmasını seçeceği güne hazırlamak saçma görünüyor. Açlık çeken milyonları beslemenin kendi görevleri olduğunu sanmaya başlayan insancıl liberallerden, farklı bir anlayış beklemek de aynı ölçüde umutsuz görünüyor. Bunlar unutuyorlar ki insanlar yer, onları beslerseniz ölürler. Kendi kendilerini, insan kardeşlerinin bakımıyla görevlendirmiş bu kişiler, başkalarının hayatta kalmasını kendi verimliliklerinin artmasına bağlı kılar. Silah üretiminden tahıl üretimine geçmekle suçluluk duygularını azaltıp iktidar duygularını geliştirirler. Nüfus artışının bir noktada birleştiğine ve insanları bugün besleyerek 1985'e kadar açlığın daha da artmasını garanti altına alan yeşil devrimin başarısızlığına karşı kördürler. Kibirleri, geri kalmış dedikleri ülkelerde besin ve nüfusun ancak endüstrideki genişlemenin yeni baştan düzenlemesiyle dengelenebileceğini anlamaktan alıkoyar onları. İnsanları beslemeye ve nüfuslarındaki artışı denetlemeye kalkışmak, birbirini pekiştiren, çok tehlikeli yanılsamalardır. Tüm kurumların, planlanmış üretimdeki artış ve kendi içlerindeki iktisatsızlığı dengeyi bozmayacak biçimde dışsallaştırma yeteneklerine göre değerlendirilmesi gerektiğine inanan iktisatçılar da kurumsal dönüşümü öngörememektedir.

İktisadın kullandığı terimler ve genel yapısı, değerleri karşı konmaz biçimde kurumsallaştıran ideolojisi tarafından biçimlendirilmiştir. Bu ideoloji, birbirine karşıt iktisadi inanışları bir çatı altında toplar.

Endüstri sonrası şenlikli bir hayat tarzını teorik açıdan mümkün olmaktan çıkarıp, yeni araçlara ilişkin siyasi bir programa dönüştürmek için, bugünkü araçlarımızın temel yapısının, insanlığın varlığını tehdit etmekte olduğunu gecikmeden ortaya koymak gerekir. Bu tehdidin çok yakınımızda olduğu ve zorlama verimliliğinin kuşağımızdan çok kişiye yarardan çok zarar getirdiği gösterilmelidir. Bu amaçla, bugünkü kurumlarımızın hangi sınırlar içinde engelleyici hale geldiğini belirlemeli ve hangi sınırlar içinde tüm toplum için yıkıcı olmaya başladığını anlamalıyız.

3
Çok Yönlü Denge

İnsanlığın dengesi bozuluyor. Bu dengenin, esnek ama sonlu parametreler içinde değişme yeteneği vardır. İnsanlar değişebilir; ama ancak belli sınırlar içinde. Buna karşılık bugünkü endüstriyel sistem, dinamik açıdan istikrarsızdır. Sınırları tanımlanmamış genişlemeye ve aynı anda sınırsız ihtiyaçlar yaratmaya göre örgütlenmiştir. Bunlar da endüstriyel bir ortamda çok geçmeden temel ihtiyaçlar haline gelir.

Endüstriyel üretim biçimi toplumda bir kez egemen olduktan sonra bir ürün türünden diğerine geçilebilir; ama değerlerin kurumsallaşmasının önüne geçilemez. Böylesi bir büyüme insanın, araçların mantığına teslim olarak tatmin araması biçimindeki yersiz talebi yaratır.

Araçların insanlara yönelik taleplerinin maliyeti gittikçe artmaktadır. İnsanı araçlarının hizmetine girecek duruma getirmenin maliyetindeki artış, bütün üretimde ağırlığın mallardan hizmetlere doğru kaymasıyla kendini göstermektedir. Hayat dengesinin, büyüyen endüstrilerin dinamiğine gösterdiği direnci kırmak için, insanın gittikçe daha çok yönlendirilip denetlenmesi gerekmektedir. Bu yönlendirme eğitsel, tıbbi ve yönetsel tedavi biçimini alır. Eğitim, rekabetçi tüketiciler yaratır; tıp, bunların artık ihtiyaç duymaya başladığı yönlendirilmiş çevrede varlıklarını sürdürmelerini sağlar; bürokrasi ise, insanların anlamsız işleri yerine getirebilmesi için toplumsal denetim uygulamanın gerekliliğini yansıtır. Buna paralel olarak, yeni ayrıcalık düzeylerinin ordu, polis ve güvenlik önlemleriyle korunmasının maliyetinde görülen artış ise, tüketim toplumunda kaçınılmaz olarak iki tür köle bulunduğunu göstermektedir. Vazgeçilmez alışkanlıkların kölesi olanlarla kıskançlığın kölesi olanlar.

Siyasi tartışmaların artık, sınırsız üretimin insan hayatını nasıl tehdit ettiği konusu üzerinde yoğunlaşması gerekir. Sağlık, ulaştırma, eğitim, konut, hatta siyaset ve hukuk sistemlerinin işlemez durumda oluşuna, temel nedenleri gözden kaçıran özürler bulmakta direnenler, bu tartışmayı yanlış yöne itecektir. Sözgelimi çevre kirlenmesine karşı geliştirilen düzeneklerin, ancak toplam üretim düşürüldüğünde işe yarayacağı belirtildikçe, çevre bunalımı yüzeysel biçimde ele alınmış olur. Yoksa bu düzenekler, çöpleri gözler önünden kaldırmak, geleceğe atmak ya da yoksulların üstüne boşaltmak eğilimindedir. Geniş ölçekli endüstrilerin yarattığı yerel kirlenmenin tümüyle giderilmesi, donanım, malzeme ve enerji ister; bunlar da bir başka yerde aynı zararın birkaç kat fazlasını yaratabilir. Kirlenmeye karşı düzenek kullanımını zorunlu kılmak da yalnızca ürünün birim maliyetini artırır. Böylece herkese bir parça temiz hava kalabilir; çünkü çok az insanın araba kullanma, ha-

valandırma tertibatlı odalarda uyumaya, hafta sonlarında uçakla balık avına gitmeye gücü yetecektir. Ama fiziksel çevreye verilen zararın yerini, daha fazla toplumsal çözülme alır. Kömür yerine atom enerjisinin konması da, bugünkü hava kirliliğinin yerine, yarın daha yüksek radyosyon oranı getirecektir. Rafinerileri, kirlenmeye karşı önlemlerin daha gevşek olduğu denizaşırı ülkelere taşımak, dünya çapındaki zehirlenmenin daha da artması pahasına Amerikalıları hoş olmayan kokulardan korur; Venezuelalıları değil.

Araçların aşırı ölçüde gelişmesi, insanları çok yeni biçimlerde tehdit etmektedir. Bu tehditler geleneksel angarya ve haksız muameleye benzemekle birlikte, yeni bir kategori oluşturur. Çünkü bunları yaratanlar da kurbanları da aynı kişilerdir. Yıkıcılıkta sınır tanımayan araçları hem yöneten hem de talep eden kişiler. Bu oyunda, başlangıçta bazıları kazansa da sonuçta herkes her şeyini kaybeder.

İkinci dönüm noktasını geçtikten sonra endüstriyel gelişme dünyadaki tüm insanları altı biçimde tehdit etmeye başlamıştır: (1) Aşırı büyüme, insanın birlikte evrim geçirdiği çevrenin temel fiziksel yapısı üstündeki hakkını tehdit ediyor. (2) Endüstrileşme, şenlikli çalışma hakkını tehdit ediyor. (3) İnsanın, yeni çevreye uyması için aşırı ölçüde programlanması, yaratıcı düş gücünü köreltiyor. (4) Yeni üretkenlik düzeyleri katılımcı siyaset hakkını tehdit ediyor. (5) Geçerli olanın sürekli yenilenmeye zorlanması, gelenek üstündeki hakkı; yani dilde, mitosta, ahlâkta ve yargılarda geçmiş emsallere başvurma eğilimini tehdit ediyor. Araçları yıkıcı biçimde amaca dönüştürmeye yönelik ortak noktaları olmasına karşın, bu beş tehdidi ayrı ayrı ele alacağım. (6) Yönlendirilmiş olmakla birlikte, zorunlu doyumun yol açtığı engellenme duygusu ise, altıncı ve daha sinsi bir tehdit oluşturmaktadır.

Araçların aşırı ölçüde büyümesinin yarattığı tehlikeleri, altı kategoride ele alıyorum. Böylelikle bu zararların

geleneksel terimlerle tanınması mümkün olacaktır. Zarara uğrayan tarafın hizmetine verilen, kişisel olmayan araçların kaçınılmaz biçimde zararı pekiştireceği yeni bir gerçek; ama herkesi tehdit eden zarar yeni değil. Bu altı kategori, araçların işleyişindeki dengesizliğin gözler önüne serilip düzeltilmesini sağlayacak genel ilkeler edinilmesine yardımcı olabilir. Ahlâki, siyasal ve adli işleyişin altında yatan üç temel ilke olduğunu kabul ediyorum: Kişisel çatışmaların meşruluğunun tanınması, tarihin bugünkü prosedürler üstündeki diyalektik otoritesi ve izlenecek politikaya ilişkin bağlayıcı kararlar için uzman olmayan kişilere ya da benzerlerine başvurulması. Büyük kurumlarımızın işlevlerinde izlenen köklü dönüşüm, sıkça önerilen mülkiyet ya da iktidarın el değiştirmesinden çok daha köklü bir devrimdir. Prosedürün temel yapısı ortaya çıkarılıp üstünde anlaşmaya varılmadıkça, bu dönüşüm ne düşünülebilir ne de gerçekleştirilebilir. Bu yapıyı somut terimlerle tartışmak, şimdi bile olanaklıdır. Bu yüzden savımı açıklarken, resmi hukuk kavramlarına başvuracağım.

1. Biyolojik Yozlaşma

İnsan ve biyosfer arasındaki nazik denge kavranmış ve aniden çok kişiyi kaygılandırmaya başlamıştır. Doğal çevredeki yozlaşma çok belirgin ve ciddi boyutlardadır. Mexico kentindeki araba trafiği, pırıl pırıl bir gökyüzü altında yıllar boyu sürekli artış gösterdi. Sonra, bir iki yıl içinde kirli hava alçaldı ve çok geçmeden Los Angeles'takinden daha kötü hale geldi. Bu olgu, hiç bilim öğrenimi görmemiş kişilerce rahatlıkla tartışılıp değerlendirilebilir. Gücü ve etkisi tam bilinmeyen zehirler, yeryüzünün yaşam sistemine boşalmaktadır. Bazılarının etkisini gidermenin hiçbir yolu yok. Bazılarının birdenbire etkileşime girip, Erie ve Bykal göllerinde olduğu gibi, bütün dünyadaki yaşamı yok edip edemeyeceğini kestirmek de mümkün değil. İnsan, evren

içinde bir tek yaşam ortamına uyacak biçimde evrim geçirmiştir. Anayurdu yeryüzüdür ve bu yurt, şimdi yine insan tarafından tehdit edilmektedir.

Aşırı nüfus, aşırı refah ve yanlış teknoloji çoğu zaman, bir araya gelip çevrenin dengesini tehdit eden üç yönelim olarak görülüyor. Paul Ehrlich,* nüfus denetimi ve dengeli tüketime olan ihtiyacı dürüstçe kabullenen kişinin, "hem halka hem de yoksullara karşı olmak gibi acı verici eleştiriler" alabileceğini söylüyor. Ama şunu da vurguluyor, "rağbet görmeyen bu önlemler, eşi görülmemiş bir sefaletin önüne geçmek için insanlığın tek umududur." Ehrlich, doğum kontrolünü sanayideki verimlilikle bütünlemek istiyor. Barry Coomoner** ise, denklemdeki üçüncü öğe olan yanlış teknolojinin, yakın zamanda çevrenin niteliğinde görülen bozulmadan büyük ölçüde sorumlu olduğu konusunda ısrarlı. Kendisi, teknoloji düşmanı bir demagog olmakla eleştirildi. Oysa Commoner, araçlarımızın temel yapısını değiştirmek değil, endüstriyi yeni araçlarla donatmak istiyor.

Çevre bunalımına saplanıp kalmakla, insanlığın varlığını sürdürmesi konusundaki tartışma, araçların tehdit ettiği dengelerden yalnızca biri üstünde yoğunlaştı. Tek boyutlu bir tartışma değersizdir. Her biri insanla fiziksel çevre arasındaki dengeyi altüst etme eğiliminde olan üç yönelim saptanmıştır: Aşırı nüfuslaşma, daha fazla kişiyi sınırlı kaynaklara bağımlı kılar. Refah, herkesi daha çok enerji kullanmaya zorlar. Yanlış teknoloji, enerjiyi verimsiz biçimde yozlaştırır.

Bu üç yönelim, başlıca önemli tehditler; fiziksel çevre de tehdit edilen tek ortam olarak görülüyorsa, tartışılacak iki önemli sorun vardır yalnızca: (1) Çevreyi en çok hangi etken ya da eğilimin yozlaştırdığına ve gelecek birkaç yıl içinde çevreye en çok yükü hangi etkenin getireceğine karar

* ABD'li nüfus biyoloğu (doğumu 1932). Nüfus, ekoloji, evrim gibi konularda incelemeleri vardır. (y.h.n.)

** ABD'li biyolog ve bitki fizyoloğu (doğumu 1917). Bilim, teknoloji, ekoloji gibi konularda incelemeleri vardır. (y.h.n.)

vermek. (2) Hangi etkenin, bir biçimde azaltılabilir ya da değiştirilebilir olduğu için en fazla dikkat gerektirdiğine karar vermek. Bir taraf insanları ortadan kaldırmanın daha kolay olduğunu, diğer taraf ise entropi üreten sanayiyi azaltmanın daha uygulanabilir olduğunu öne sürüyor.

Doğum, tüketim ve israfı sınırlamak gerektiğini hepimiz dürüstçe kabul etmeliyiz. Ama makinelerin bizim yerimize işleri yapacağı ya da terapistlerin bizi daha bilgili, daha sağlıklı kılabileceği konusundaki beklentilerimizi de aynı ölçüde azaltmamız gerekir. Çevre bunalımının tek çözümü, insanların birlikte *çalışıp* birbirlerini *gözettiklerinde* daha mutlu olacaklarını kavramalarıdır. Mevcut dünya görüşünün böylesine değişmesi entelektüel cesaret ister. Çünkü bizi, yalnızca halka ve ekonomik ilerlemeye değil, liberal eğitimle bilimsel ve teknolojik gelişmeye aynı ölçüde karşı olduğumuz yolundaki bilgisizce; ama yine de can sıkıcı suçlamalarla karşı karşıya bırakacaktır. İnsan ile çevre arasındaki dengesizliğin, her biri farklı bir boyutta hayatın dengesini çarpıtan ve birbirini pekiştiren birkaç baskıdan yalnızca biri olduğunu kabul etmeliyiz. Bu açıdan bakıldığında, aşırı nüfuslaşma, öğrenme dengesindeki bir çarpıklığın; refaha bağımlılık, kurumsal değerlerin kişisel değerler üstündeki tekelinin; yanlış teknoloji, araçların amaca dönüştürülmesinin sonucudur.

Ekolojik dengesizliğe karşı önerilen çareleri savunanlar arasındaki tek boyutlu tartışma, yalnızca insan eyleminin, teknolojik bir bütün olarak kavranan dünyanın gereklerine uyacak biçimde yönlendirilebileceği yolundaki yanlış beklentileri güçlendirecektir. Bu koşullar altında, yaşamın bürokrasinin garantisi altında sürdürülmesi, endüstriyel ekonominin merkezi biçimde planlanmış bir üretim ve üreme sistemini, yeryüzünün güdümlü evrimiyle özdeşleştirme noktasına kadar genişlemesi demektir. Eğer böylesi endüstri merkezli bir çözüm, yaşanabilir çevreyi korumanın tek yolu olarak genel kabul görürse, fiziksel çevrenin korunması,

insanların üreme, beklenti, üretim ve tüketim düzeylerini ayarlayan manivelaların bürokratik bir Levyatan'ın elinde bulunmasına gerekçe oluşturulabilir. Artan nüfusa, çevre kirlenmesine ve bolluğa karşı böylesine teknolojik bir tepki, ancak egemen değerlerin daha da kurumsallaşması temelinde gerçekleştirilebilir. Bu gelişmenin mümkün olduğu yolundaki inanç hatalı bir varsayım üstüne kurulmuştur; bu varsayıma göre, "Bilim ve teknolojinin tarihsel gelişimi, *değerlerin teknik görevlere dönüşmesini* –değerlerin maddileştirilmesini– mümkün kılmıştır. Sonuçta, söz konusu olan değerlerin *teknik terimlerle*, teknolojik sürecin öğeleri olarak yeniden tanımlanmasıdır. O zaman, teknik amaçlar durumuna gelen yeni amaçlar, mekanizmanın yalnızca kullanımında değil, tasarlanmasında ve yapımında da işlerlik kazanacaktır."*

2. Radikal Tekeli

İnsanın fiziksel çevreyle ilişkilerini kolaylaştırmak için aşırı verimli araçlara başvurulursa, bunlar insanla doğa arasındaki dengeyi yok edebilir. Aşırı verimli araçlar çevreyi yozlaştırır. Ama araçlar, bambaşka bir biçimde de aşırı verimli hale getirilebilir. İnsanların kendi kendilerine yapmaları gereken şeylerle, hazır yapılmış olarak edinmeleri gereken şeyler arasındaki dengeyi alt üst edebilir. Bu ikinci boyutta, aşırı verimli üretim radikal tekele yol açar.

Radikal tekelden, bir ürünün, tekel kavramının çoğunlukla ifade ettiğinin çok ötesine varan egemenliğini kastediyorum. Genellikle tekelden kastımız, bir şirketin, bir mal ya da hizmetin üretim ya da satış araçları üstünde tek başına denetim kurmasıdır. Coca-Cola, modern araçlarla reklam yapan tek meşrubat yapımcısı olmakla, Nikaragua'daki meş-

* Herbert Marcuse, *Tek Boyutlu İnsan*, 1970, Türkçe baskı 1975, Çev.: Afşar Timuçin-Teoman Tunçdoğan, May Yayınları / ve Aziz Yardımlı çevirisi 1986, IDEA Yayınları. (y.h.n.)

rubat pazarında tekel kurabilir. Nestlé, hammaddeyi, denetim altına alarak kendi kakao markasını kabul ettirebilir bir araba yapımcısı başka markaların dışalımını kısıtlayarak, bir televizyon kanalı ruhsat yoluyla, tekel kurabilir. Böylesi tekellerin sanayideki gelişmenin tehlikeli yan ürünleri olduğu yüz yıldır kabul edilmektedir ve bunları denetlemek için çoğunlukla boş bir çaba olsa da yasal düzenekler geliştirilmiştir. Bu tür tekeller tüketicinin şeçeneklerini kısıtlar. Hatta onu pazarda tek ürünü satın almaya zorlayabilir; ama başka alanlardaki özgürlüklerden yoksun bırakmaz. Susayan bir adam soğuk, gazlı ve tatlı bir içecek isterken, seçiminin bir tek markayla kısıtlandığını görebilir. Yine de susuzluğunu birayla ya da suyla gidermekte özgürdür. Ama eğer susuzluğu, anlamlı alternatifler olmaksızın Coca-Cola ihtiyacına dönüşürse, o zaman tekel, radikal olur. Yani, "radikal tekel" ile bir markanın egemenliğinden çok, belli bir tür ürünün egemenliğini kastediyorum. Endüstriyel bir üretim süreci zorlayıcı bir ihtiyacın üstünde tek başına denetim uyguladığı ve endüstri dışı etkinlikleri rekabetin dışında bıraktığı zaman, ortaya çıkan radikal tekelden söz ediyorum.

Arabalar trafik üstünde böyle bir tekel kurabilir. Los Angeles'ta olduğu gibi, yaya ve bisiklet trafiğini fiilen saf dışı bırakarak bir şehri kendi görüntülerine göre biçimlendirebilir. Tayland'daki gibi ırmak trafiğini ortadan kaldırabilir. Radikal tekeli oluşturan, daha fazla kişinin Ford yerine, Chevrolet kullanması değil, motorlu taşıt trafiğinin, yürüme hakkını kısıtlamasıdır. Arabaların bu radikal tekel aracılığıyla insanlara yaptığı, kalabalık bir dünyada besine dönüştürülebilecek olan benzini yakmakla yaptıklarından çok farklı ve bağımsız bir şeydir. Otomobillerin yol açtığı insan katliamından da farklıdır bu. Elbette arabalar, besin üretmek için kullanılabilecek olan benzini yakar. Bunlar tehlikeli ve pahalıdır elbette. Ama arabaların oluşturduğu radikal tekel, özel bir açıdan yıkıcıdır. Arabalar, mesafe yaratır. Her türden

süratli araç mekânı daraltır. Karayollarının yerleşim bölgelerine kadar uzanmasını sağlar, sonra da insanlar arasında kendi yararına konmuş uzaklıkları kapatan köprülerden geçiş vergisi alır. Toprak üstündeki bu tekel, boş alanları arabaların yeni haline getirir. Yayalarla bisikletlere ait çevreyi yok eder. Uçaklar ve otobüsler, çevreyi kirletip tüketmeyen birer kamu hizmeti olarak çalışabilse bile, amansız hızlarıyla insanın doğuştan gelen hareketliliğini yozlaştıracak ve onu yolculuk için daha fazla zaman harcamaya zorlayacaktır.

Okullar da öğrenmeyi eğitim olarak yeniden tanımlayıp, bu radikal tekeli öğrenme alanına yaymaya çalışmıştır. İnsanlar öğretmenin gerçeklik tanımını kabullendikleri ölçüde, okul dışında öğrenenler resmi olarak "eğitimsiz" diye damgalandılar. Modern tıp hastaları, doktorlarca belirlenmemiş bakımdan yoksun bırakmaktadır. Büyük bir aracın doğal yeterliliği saf dışı ettiği yerde, radikal tekel ortaya çıkar. Radikal tekel, zorunlu tüketimi dayatarak kişisel özerkliği kısıtlar. Radikal tekel, ancak büyük kurumların sağlayabileceği standart bir ürünün tüketilmesini dayatmak yoluyla, zorla uygulanan özel bir toplumsal denetim biçimidir.

Ölü kaldırıcıların cenaze işlemleri üstündeki denetimi, radikal tekelin nasıl işlediğini ve kültür ile belirlenen diğer davranış biçimlerinden nasıl ayrıldığını göstermektedir. Bir kuşak önce Meksika'da yalnızca mezarın kazılması ve cesedin kutsanması işleri profesyonellerce yürütülüyordu; bu profesyoneller, mezar kazıcısı ve papazdı. Aile içindeki bir ölümün, tümü de aile içinde yerine getirilen çeşitli gerekleri vardı. ölüyü bekleme, cenaze töreni ve akşam yemeği; kavgaları yatıştırmaya, acıları dindirmeye ve hazır bulunan herkese ölümün kaçınılmazlığı ile hayatın değerini hatırlatmaya yarardı. Bunların çoğu bölgeden bölgeye farklılık gösteren bir tören niteliğindeydi ve ayrıntılı biçimde tanımlanmıştı. Son zamanlarda büyük şehirlerde cenaze evleri kuruldu. Ölü kaldırıcılar başlangıçta müşteri bulmakta

güçlük çektiler; çünkü büyük şehirlerde bile insanlar hâlâ ölülerini nasıl gömeceklerini biliyorlardı. Cenaze evleri 60'lar içinde yeni mezarlıkların denetimini ele geçirerek, tabut, kilise töreni ve mumyalamayı içeren paket hizmetler sunmaya başladı. Artık cenaze işleri görevlisinin yardımını zorunlu kılan yasalar çıkarılıyor. Cenaze törenlerini yöneten uzmanlar, bir kez cesedi ele geçirdiler mi, gömme eylemi üstünde, tıpkı tıbbın ölüm üstüne kurmakta olduğuna benzer bir tekel kuracaktır.

Şu anda Amerika Birleşik Devletleri'nde gündemde olan sağlık hizmetleri tartışması, radikal tekelin nasıl sıkı biçimde korunduğunu açıkça gözler önüne seriyor. Tartışmada yer alan siyasal partiler, hasta bakımını çok önemli bir kamu sorunu haline getirerek, sağlık hizmetlerini siyasetin söyleyecek fazla sözü olmadığı bir alana havale ediyor. Her parti, hekimlere, hastanelere ve eczanelere daha fazla fon vaat ediyor. Bu vaatler çoğunluğun çıkarı doğrultusunda değildir. Yalnızca profesyonel bir azınlığın, insanların sağlıklarını korumak, hastalıklarını iyileştirmek, ölümü geciktirmek için kullanacakları araçları belirleme gücünü artırmaya yarar. Daha fazla fon, sağlık sanayisinin kamuya ait kaynaklar üstündeki egemenliğini güçlendirecek, onun saygınlığını ve keyfi gücünü yükseltecektir. Bir azınlığın elinde toplanan böylesi bir güç, yalnızca çekilen acıları artıracak ve insanların kendilerine olan güvenini azaltacaktır. Yalnızca, kaçınılmaz olan ölümü erteleyebilen araçlara ve birbirini iyileştirmek isteyenlerin yurttaşlık haklarını daha da kısan hizmetlere daha fazla yatırım yapılmış olacaktır. Sağlık mesleğinin denetiminde harcanacak daha fazla para, daha fazla kişinin hasta rolünü oynamak için uyarımsız davranışa koşullanması demektir; bu, insanların kendilerince yorumlamasına izin verilmeyen bir roldür. İnsanlar bu rolü bir kez kabul ettiler mi, en önemsiz ihtiyaçları bile profesyonel tanım gereği kıt bulunan mallarla doyurulabilir artık.

İnsanların iyileştirme, teselli etme, hareket etme, öğrenme, kendi evlerini yapma ve ölülerini gömme konusunda doğuştan gelen bir yeteneği vardır. Bu yeteneklerin her biri bir ihtiyacı karşılar. Bu ihtiyaçlar mallara marjinal bir bağımlılık gösterdiği ve öncelikle insanların kendi başlarına yapabilecekleri şeylere bağlı olduğu sürece, bunları doyurmanın pek çok yolu vardır. Bu etkinliklere değişim değeri verilmeden de kullanım değerleri vardır. Bunların, insanların hizmetinde kullanılması iş gücü sayılmaz.

Toplumsal çevre, temel ihtiyaçların artık herkesçe yeterli biçimde karşılanamadığı bir çevreye dönüştürülünce, bu temel doyumlar kıtlaşır. İnsanlar, kendileri ve birbirleri için ellerinden geleni yapma konusundaki doğal yeteneklerini, bunları kendileri için "daha iyi" yapabilen temel bir araç uğruna terk edince, radikal tekel kurulmuş olur. Radikal tekel, değerlerin endüstri tarafından kurumsallaştırılmasını yansıtır. Kişisel tepki yerine standat paketi koyar. Yeni kıtlık sınıfları ve kişileri tüketim düzeylerine göre sınıflandırmak için yeni bir düzenek getirir. Bu yeni tanım, değer taşıyan hizmetlerin birim maliyetini yükseltir, ayrıcalığı ayırım gözeterek paylaştırır, kaynakların kullanımını kısıtlar ve kişileri bağımlı kılar. Hepsinden önemlisi, radikal tekel, kişileri kişisel ihtiyaçlarını kişisel bir tarzda doyurma yeteneklerinden yoksun bırakarak –kurumsal hizmetin karşıtı olan– kişisel hizmet konusunda, radikal bir kıtlık yaratır.

İnsanların, bu radikal tekele karşı korunmaya ihtiyacı vardır. Tüketim, ister işleri kişiler adına yapmayı üstlenmiş uzmanların çıkarları açısından, ister sağlık uğruna devlet tarafından, isterse cenaze işleri görevlisiyle ölmüş yakınları için en iyisini yapmaya çalışan insanlar arasındaki kendi kendini yok eden gizli anlaşma gereğince zorunlu tutulmuş olsun, insan bu korumaya muhtaçtır. Bugün çoğunluk profesyonel hizmetlere aldanıyor olsa da bu korunmaya muhtaçtır kişiler. Radikal tekelden korunma gereği kabul edilmezse, bu

tekelin katmerli biçimde uygulanması, insanların kendilerine zorla dayatılan eylemsizlik ve pasifliğe karşı tahammülünü ortadan kaldırabilir.

Zorunlu tüketimi neyin oluşturduğunu belirlemek her zaman kolay değlidir. Okulların elindeki tekel, başlangıçta, ana baba ya da çocuğa okuldan kaçmaya karşı ceza tahdidi getiren bir yasayla kurulmamıştır. Böyle yasalar da vardır; ama okul başka taktiklerle kurumsallaşmıştır: Okula gitmemiş olanlara karşı ayrımcılık, öğrenim araçlarını öğretmenlerin denetimi altında merkezileştirme, bebek bakımı için ayrılmış kamu fonlarını öğretmen okulu mezunlarının maaşlarına akıtma gibi. Eğitimi, aşıyı ya da ömrün uzatılmasını zorunlu kılan yasalara karşı korunma önemlidir, ama yeterli değildir. Bu zorlama hangi biçimi alırsa alsın, kendini zorunlu tüketimin tehdidi altında hisseden bütün tarafların korunma istemesine olanak tanıyan uygulamalar geliştirilmelidir. Tahammül sınırını aşan çevre kirlenmesi gibi, bu sınırı aşacak tekel de önceden tanımlanamaz. Tehlike önceden sezilebilir; ama kesin niteliğinin tanımlanması, ancak halkın neyin üretilemeyeceğinin kararlaştırılmasına katılmasıyla gerçekleşebilir.

Bu genel tekelden korunmak çevre kirlenmesinden korunmak kadar güçtür. İnsanlar, bir bütün olarak toplumu değil, kendi kişisel çıkarlarını tehdit eden bir tehlikeye karşı koyacaklardır. Arabalara karşı olan kişilerin sayısı, araba kullanmaya karşı olanlardan daha fazladır. Bunlar, çevreyi kirlettikleri ve trafik üstünde tekel kurdukları için arabalara karşıdır. Ama tek arabanın yarattığı kirlenmeyi önemsiz saydıkları ve araba kullanırken kendilerini kişisel olarak özgürlükten yoksun bırakılmış hissetmedikleri için araba kullanırlar. Bir toplum yollar, hastaneler ve okullarla zaten çığırından çıkmış durumdaysa; bağımsız eylem; bu yeteneği tümüyle köreltecek kadar uzun zamandır felce uğramışsa; basit alternatifler bile insanların düş gücüne sığmıyorsa, te-

kele karşı korunmak güçtür. Tekel, yalnızca fiziksel dünyanın biçimini değil, davranışları ve düş gücünü de dondurmuşsa, ondan kurtulmak zor iştir. Radikal tekelin farkına varıldığında çoğu zaman geç kalmamış olur.

Ticari tekel, ondan kâr sağlayan birkaç kişinin zararına kırılabilir. Bu birkaç kişi, denetimden kurtulmanın bir yolunu bulur çoğunlukla. Radikal tekelin bedelini toplum zaten ödemektedir ve ancak toplum, tekeli sürdürmenin sona erdirmekten daha pahalı olacağını kavradığında kırılacaktır bu tekel. Ama halk, şenlikli toplum potansiyeline, ilerleme yanılsamasından daha çok değer vermeyi öğrenmedikçe bu bedel ödenmiş olmaz. Şenlikli toplumu tahammül edilmez bir yoksullukla karıştıranlarsa, bu bedeli gönüllü olarak ödemeyecektir.

İnsanlar, artık radikal tekelin bazı belirtilerini görmeye başlıyorlar. Her şeyden önemlisi, en gelişmiş ülkelerde bile siyasal rejime bakmaksızın doyumsuzluğun verimden çok daha hızlı büyüdüğü görülüyor. Ne var ki bu doyumsuzluğu azaltmayı amaçlayan politikalar, tekelin temel doğasının kolayca gözden kaçmasına yol açabilir. Bu reformlar yüzeysel zararı düzeltmede ne kadar başarılı olursa, anlatmaya çalıştığım tekele de o ölçüde destek sağlar.

Zararı hafifletici ilk reform, tüketiciyi korumaktır. Tüketiciler arabasız yapamazlar. Değişik ürün ve modeller satın alırlar. Çoğu arabanın, hangi hızda giderse gitsin emniyetsiz olduğunu keşfederler. Böylece daha emniyetli, daha iyi, daha dayanıklı arabalar, daha fazla, daha geniş ve daha emniyetli yollar elde etmek için örgütlenirler.

Ama tüketiciler arabalara daha fazla güven duymaya başladıkça, bu zafer yalnızca toplumun yüksek güçlü taşıtlara –kamu taşıtı ya da özel taşıt– bağımlılığını artırır; yürümek zorunda kalan ya da yürümek isteyenleri daha da çok engeller.

Müptela olmuş tüketicinin örgütlenerek kendini koruması, esrarın kalitesini ve satıcının gücünü doğrudan yükseltir;

üstelik, sonunda büyümeye sınır konmasına da yol açabilir. Sonuçta arabalar satın alınamayacak, ilaçlar denenemeyecek kadar pahalı hale gelebilir. Değerlerin böylesine kurumsallaşmasının özünde var olan çelişki şiddetlendikçe, çoğunluk tarafından daha kolay algılanır olur. Mal satın alırken seçici davranma alışkanlığı kazanmış tüketiciler, sonunda alacakları malı kendi başlarına üretmenin daha iyi olacağını keşfedebilirler.

İkinci yüzeysel reform ise, verimi artırarak doyumsuzluğu gidermeyi öneren planlamadır. Sosyalist ideallere sahip planlamacıların, çoğunluğu endüstri işçilerinin oluşturacağı sosyalist bir toplum kurabileceği yaygın bir yanılsamadır. Bu düşünceyi savunanlar, şenlik karşıtı, hükmedici araçların sosyalist topluma, ancak sınırlı biçimde uyabileceği gerçeğini gözden kaçırıyorlar. Ulaştırma, eğitim ya da tıp, devlet tarafından parasız olarak sunulmaya başladı mı, ahlâk bekçileri de bunların kullanımını zorunlu tutabilir. Az tüketenler ulusal emeği sabote etmekle suçlanabilir. Pazar ekonomisinde ise, gribini yatakta geçirmek isteyen kimse, yalnızca ücretinden kesilerek cezalandırılacaktır. Tek merkezden saptanmış üretim hedeflerine varmak için "halk"a başvuran bir toplumdaysa, ilaç tüketimine direnmek, toplum ahlakına aykırı bir eylem olur. Radikal tekelden korunma, büyümeye karşı siyasal görüş birliği sağlanmasına bağlıdır. Böylesi bir görüş birliği, günümüzde siyasal muhalefetlerin ortaya attığı sorunlarla taban tabana zıttır; çünkü bunların hepsi de büyümeyi artırma ve gittikçe daha da kendine yetersiz kılınmış insanlara, daha iyi ve daha çok şey sağlama talebine varır.

Gerek yaşanır bir çevre için insanın ihtiyaç duyduğu koşulları, gerekse herkesin hakiki faaliyete duyduğu ihtiyacı tanımlayan denge altüst olmak üzeredir ve bu tehlike, hâlâ çoğu kimseyi kaygılandırmamaktadır. Çoğu kimsenin niçin bu tehlikeyi göremediğini ya da kendini onu düzeltmekten aciz hissettiğini açıklamak gerek. Tehlikeyi görememenin,

üçüncü bir dengenin, öğrenme dengesinin bozulmasından, insanların düştüğü aczin de iktidar dengesi olarak adlandırdığım dördüncü dengenin altüst oluşundan kaynaklandığı inancındayım.

3. Aşırı Programlanma

Bir toplumdaki öğrenme dengesini, iki tür bilgi arasındaki orantı belirler. Birinci tür bilgi, insanların çevrelerini etkileyen yaratıcı eylemlerinin sonucudur; ikincisiyse, insanın imal edilmiş çevresi tarafından "önemsizleştirilmesi"nin sonucudur. İnsanların birinci tür bilgileri, birbirleriyle yüz yüze ilişkilerinden ve şenlikli araçları kullanmalarından kaynaklanır. İkincisi, tabi kılındıkları amaçlı ve programlı öğrenimin sonucu olarak gerçekleşir. Bazı öğrenciler, matematiği ikinci yoldan öğrenirken, ana dilini konuşmak birinci yoldan öğrenilir. Aklı başında hiç kimse, konuşma, yürüme ya da çocuk bakmanın temelde eğitimin sonucu olduğunu söyleyemez; oysa matematikte, balede ya da resimde yetkinlik bu yolla kazanılır. Olağan yaşantıdan öğrenilebilecek olanla, amaçlı öğretim sonucu öğrenilmesi gereken arasındaki bağıntı, yere ve zamana göre büyük değişiklik gösterir. Bu, büyük ölçüde ritüele de bağlıdır. Namaz sayesinde tüm Müslümanlar da az çok Arapça öğrenirler. Bu öğrenme, geleneğin kuşattığı etkileşimden doğar. Aynı biçimde, köylüler bölgelerinin folklorunu kaparlar. Sınıf ve kast da öğrenme fırsatları yaratır. Zenginler "adaba uygun" bir sofra görgüsü ya da aksan kazanır ve bunların öğretilemeyeceğini savunurlar. Hiçbir eğitimin zenginlere hayatta kalmayı öğretemeyeceği ortamlarda, yoksullar onurla yaşamayı bilirler.

Araçların yapısı, herkesin kendi başına ne kadar öğrenebileceğini belirlemede büyük önem taşır: Araçlar, şenlikli olmaktan ne kadar uzaksa, öğretimi o kadar besler. Sınırları belirlenmiş, bölünmemiş olan kabilelerde bilgi, üyelerin çoğu arasında büyük ölçüde eşit paylaşılır. Tüm halk, herkesçe

bilinen şeylerin çoğunu bilir. Daha yüksek bir uygarlık düzeyindeyse, yeni araçlar kullanıma girer ve daha fazla kişi daha fazla şey bilir; ama bunların nasıl uygulanacağını herkes o kadar iyi bilmez. Ustalık ve beceri, anlama üstünde bir tekele yol açmamıştır henüz. İnsan, kendisi de bir sarraf olmadan, sarrafın yaptığı şeyi bütünüyle anlayabilir. İnsanların nasıl yemek yapılacağını bilmeleri için aşçı olmaları gerekmez. Bilginin ve bilgiyi kullanmadaki yeterliliğin yaygın biçimde paylaşılmasıyla ortaya çıkan bu bileşim, şenlikli araçların egemen olduğu bir toplumun belirleyici özelliğidir.

Kullanılan teknikler, zanaatkârı çalışırken gözlemekle kolayca anlaşılır. Ama beceriler karmaşıktır ve çoğunlukla, uzun ve programlı bir çıraklık sonucunda kazanılabilir. Öğrenmeyle edinilen becerilerin gittikçe daha fazlasına erişilebilinirken, kendiliğinden öğrenmenin, dolayısıyla toplam öğrenmenin de alanı genişler, özgürlük ve disiplin birlikte gelişir. Öğrenme dengesinin böylesine genişlemesi sonsuza dek sürüp gidemez, kendi kendini sınırlar. Mümkün olan en iyi düzeye yükseltilebilir; ama zorla genişletilemez. Bunun bir nedeni, insan ömrünün sınırlı oluşudur. Aynı ölçüde kaçınılmaz olan bir başka neden de araçların ayrışıp özelleşmesi ile iş bölümünün birbirini pekiştirmesidir. Merkezileşme ve uzmanlaşmanın belirli bir noktayı aşması, araçları yönetip işletenlerle onlardan yararlanan ya da onları tüketenlerin ileri derecede programlanmış olmasını gerektirir. İnsan, bilmesi gereken şeylerin daha fazlasını, bir başka insanın tasarlamış olduğu şeylerin sonucu olarak, bir başka insanın sahip olmadığı gücün zorlamasıyla bilir artık.

Kentli çocuk, tasarımcıları için, tüketicileri için olduğundan farklı bir anlam taşıyan sistemden oluşan bir çevrede doğar. Kentte yaşayan insan, binlerce sistemle; ama hepsiyle yüzeysel olarak ilişki içindedir. TV ya da telefonun nasıl kullanılacağını bilir; ama bunları işleyişleri ondan saklan-

mıştır. İlk elden deneyimle öğrenme, paketlenmiş mallara uyarlanmayla sınırlıdır. Birey, kendi işini yapma konusunda kendine gittikçe daha az güvenmeye başlar. Yemek pişirme, nezaket ve cinsellik öğrenim gerektiren konular haline gelir, öğrenme dengesi altüst olmuş "eğitim" yararına çarpıtılmıştır. İnsanlar kendilerine öğretilmiş olan şeyleri bilir; ama kendi yaptıklarından çok az şey öğrenirler. "Eğitim"e ihtiyaçları olduğuna inanmaya başlamışlardır.

Böylesi öğrenme bir mal durumuna gelir ve pazarlanan her mal gibi kıtlaşır. Bu kıtlığın niteliği, eğitimin aldığı çeşitli biçimlerde –yüksek bir maliyetle– gizlidir. Eğitim, okullarda seri olarak üretilen paketlenmiş talimatlar halinde gelecekteki hayat için programlı bir hazırlık ya da iletişim araçları ve tüketim mallarına konan talimatlar aracılığıyla, hayat hakkında sürekli bir bilgilendirme biçiminde olabilir. Bazen bu talimatlar mala iliştirilmiştir ve okunmaları gerekir. Daha ayrıntılı ve incelikli bir tasarımı olan mallarda, biçim, renk ve yaratılan çağrışımlar, malın nasıl kullanılması gerektiğini belirtir. Eğitim, başlangıçta aldıkları öğrenim, endüstriyel yeniliklerin gerisinde kalmış olan işçiler için dönem dönem başvurulan bir çözüm de olabilir. İnsanlar yeniliklerin gerisinde kalır da eğitim sayesinde duydukları güveni sürekli tazelemeleri gerekir ve muhasebecilerin her yeni bilgisayar kuşağına göre yeniden programlanmaları gerekli olursa, öğrenme gerçekten kıtlaşmış demektir. Eğitim, toplumdaki en nazik ve en kafa bulandırıcı sorun durumuna gelir.

Öğrenimin doğrudan maliyeti her yerde toplam verimden daha hızlı artmaktadır. Bu durum iki biçimde yorumlanmıştır. Bir yoruma göre eğitimin, toplumsal bir amaca ulaşmak için bir araç olduğu varsayılır. Bu açıdan, insanın bilgiyle doldurularak bir sermaye durumuna getirilmesi, daha yüksek üretkenlik için zorunludur. Eğitim sektöründeki orantısız büyüme hızı, toplam üretimin bir asimptota yaklaştığını gösterir. Bunu önlemek için, eğitimdeki maliyet

kâr oranını artırmanın yolları bulunmalıdır. Okular bilgi-sermaye üretiminin akılcılaştırılmasına yönelik atılımın ilk kurbanları olacaktır. Bana kalırsa, bu bir talihsizliktir. Okul her ne kadar yıkıcı ve verimsiz olsa da geleneksel yapısıyla en azından öğrencinin bazı haklarını korur. Okulların getirdiği kısıtlamalardan kurtulmuş eğitimciler, çok daha etkili ve ölümcül koşullayıcılar olabilir.

İkinci yorum, karşıt bir varsayımdan yola çıkmaktır. Bu görüşe göre, eğitim kurumsal büyümenin en değerli ürünüdür. Malların ve hatta belki enerjinin üretiminde durağan bir duruma geçiş; bilgi, eğitim ve eğlence gibi görünmez malların üretiminde bir patlamaya yol açacaktır. Bu sava göre de eğitimin marjinal faydası düşmektedir; ama bu, eğitim üretimini sınırlamak için bir neden oluşturmaz. Kimi iktisatçılar daha da ileri gider. Hayatın yanlış adlandırılmış bir niteliği adına hizmet sektörüne müdahale ettiği zaman imalat sektörünü frenlemek isterler. Bunlar, acıyı şiddetlendiren tedavilerin sersemletici etkilerinden habersiz görünmektedir. Bu görüşlerin ikisinde de şenlikli araçlar kullanarak öğrenme ile yönlendirerek öğrenme arasında bir ayrım yapılmaz. İki görüş de hükmedici, yönlendirici öğretimi destekleyip özerk soruları baskı altına alarak, öğrenme dengesini çarpıtır. Eğitimi bir üretim aracı olarak görenlerle, onu en üstün lüks ürün olarak görenler, daha fazla eğitim gerektiği düşüncesinde birleşir. Öğrenme dengesini, daha fazla öğretme yararına bozarlar. Onlara göre modern dünya kaçınılmaz olarak öylesine yabancılaşmıştır ki halkın kavrayışını aşmıştır ve ancak gizemcilerle havariler tarafından bilinebilir.

Öğrenmenin eğitime dönüştürülmesi insanın şiir yeteneğini, dünyayı kendince anlamlandırma gücünü dumura uğratır. Doğadan, kendi işinden, başkalarının onun öğrenmesi için planladıklarını değil de kendi istediği şeyleri öğrenme duyduğu derin ihtiyaçtan yoksun bırakılırsa, insan da çürüyüp gidecektir. Fiziksel çevrenin aşırı ölçüde dışarı-

dan belirlenmesi, bu çevreyi insana düşman kılar. Radikal tekel insanları refahın tutsağı yapar. Malların egemenliğine girmiş insanlar acizleşir, öfkelendikleri zaman ise, ya öldürür ya da ölürler. Öğrenme dengesinin çökmesi, insanları kendi araçlarının kuklası durumuna getirir.

Şairler ve palyaçolar, yaratıcı düşünmenin dogmalarca baskı altına alınmasına hep başkaldırmıştır. Her şeyi papağan gibi kelimesi kelimesine tekrarlayanları metaforla teşhir eder ve ciddiyetin ahmaklığını bir mizah çerçevesi içinde sergiler onlar. Kerametleri, kesinlikleri yok eder, korkuyu kovar ve felci ortadan kaldırır. Peygamber, amentüleri yerip batıl inançları teşhir edebilir, insanları kendi ışıklarını ve zekâlarını kullanmak üzere harekete geçirebilir. Şiir, sezgi ve kuram, dogmanın zekâ karşısındaki ilerlemesini görmemizi sağlayarak bilincimizde devrim yaratabilir. Öğrenme dengesi, ancak zorunlu bilginin kilisesi ve devletinin siyasal eylemden ayrılmasıyla yeniden kurulabilir. Hukuk bu amaçla kullanılmıştır ve yine kullanılabilir. Hukuk, toplumları papazların aşırı isteklerinden de koruyabilir. Okula devam etmenin ya da başka eylemlerin zorunlu olması, dinsel törene katılmanın zorunlu tutulmasıyla eşanlamlıdır. Hukuk bu yapıyı ortadan kaldırabilir. Yükselen eğitim maliyetine ve eğitimin, sınıflı toplumun yeniden üretilmesi için kullanılmasına karşı hukuktan yararlanılabilir.

Yükselen eğitim maliyetini anlamak için iki olguyu kabul etmeliyiz. Şenlikli olmayan araçlar eğitimde, bir noktadan sonra dayanılmaz hale gelen yan etkiler yaratır, bir, iki, şenlikli olmayan araçlardan yararlanan eğitim, ekonomik açıdan uygulanabilir değildir. Birinci kabul; iş boş zaman ve siyasetin öğrenmeden yana olacağı ve daha az resmi eğitimde işleyebilecek bir toplumun mümkün olduğunu görmemizi sağlayacaktır. İkincisiyle, kişilerin kendi inisiyatifiyle seçimine dayalı öğrenmeyi destekleyen ve programlanmış öğretimin açık biçimde belirlenmiş sınırlı durumlarda kullanıldığı eğitsel düzenlemeler gerçekleştirmemize olanak tanır.

Bütün dünyada, ileri düzeyde sermayeleşmiş araçlar, ileri düzeyde sermayeleşmiş insanları gerektirir. II. Dünya Savaşı'nın ardından iktisadi gelişme, "geri kalmış" bölgelere kadar yayıldı. Endüstrideki patlama okullara karşı büyük bir talep yarattı. Çünkü insanların, yalnızca yeni araçlarını kullanabilmeleri için değil; onlarla bir arada yaşamaları için de programlanmaları gerekiyordu. Malezya ya da Brezilya'da daha fazla okul açılması; insanlara muhasebeci gözüyle zamanın, bürokrat gözüyle terfi etmenin, satıcı gözüyle tüketim artışının değerini ve sendika lideri gözüyle de çalışmanın amacını öğretir. Tüm bunlar öğretmen tarafından değil, okulun yapısında saklı olan ders programı aracılığıyla öğretilir. Öğrenci ders programının belirlediği bir rutinde yer almak için, yaş gruplarına göre oluşturulmuş yüzlerce saatlik derslere girmek zorunda olduğu ve buna boyun eğme yeteneğine göre notla değerlendirildiği sürece, öğretmenin ne öğrettiği önemli değildir. İnsanlar, sınıfta ne kadar çok ders görürlerse, pazarda o kadar değer kazanacaklarını öğrenirler. Gittikçe daha fazla ders programı tüketmeye değer vermeyi öğrenirler. Büyük bir kurumun ürettiği her şeyin, eğtimi ya da sağlık gibi gözle görülmez şeylerin bile bir değeri olduğunu öğrenirler. Sınıf geçmeye, pasif biçimde boyun eğmeye ve öğretmenlerin yaratıcılık belirtisi diye yorumlamaktan pek hoşlandıkları standart yaramazlıklara değer vermeyi öğrenirler. Her günkü derslerini yönlendiren ve sınıfta öğretmen, işte patron adını alan bürokratın gözüne girmek için disiplinli rekabeti öğrenirler. Kendilerini, sermaye olarak, zamanlarını kullanıp yatırım yaptıkları uzmanlık dalındaki bir bilgi stokunun sahibi olarak tanımlamayı öğrenirler. Sınıfta, okuldan ayrıldıkları düzeye ve akademik uzmanlık alanlarına tekabül eden meslekte, toplumdaki yerlerini kabullenmeyi kesin biçimiyle öğrenirler.

Endüstriyel görevler, daha çok okula gitmiş olanları daha az bulunur kadrolara getirecek biçimde düzenlenir. Az bulu-

nur görevler de daha üretken olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla daha az okula gitmiş kişilerin yeni endüstrilerde üretilen daha arzu edilir mallara erişmesi engellenir. Endüstri ürünü ayakkabılar, çantalar, giysiler, dondurulmuş yiyecekler ve alkolsüz içecekler, şenlikli biçimde üretilen malları pazarın dışına sürer. Üretim daha merkezi ve daha sermaye-yoğun hale geldikçe, vergilerle desteklenen okulların gerçekleştirdiği eleme işlemi, bu elemeden geçebilenlere daha fazlaya mal olmakla kalmaz, geçemeyenlerden de iki misli bedel ister.

Eğitim yalnızca kişileri mesleklere göre sınıflandırmak için değil, tüketimde daha üst sınıflara yükselmeleri için de gerekli hale gelir. Endüstride randıman arttıkça, eğitim sistemini, verimlilik için gerekli olan toplumsal denetimi uygulamaya zorlar. Latin Amerika ülkelerindeki konut endüstrisi mimarlarca üretilen iktisatsızlığa iyi bir örnektir. Bu ülkelerdeki tüm büyük kentler geniş, *favela,** *barriada,** ya da *poblacione** alanlarıyla çevrilmiştir ve bunlar sahipleri tarafından inşa edilmiştir. Yeni evler ve yeni tesisat için gereken yapı elemanları, ucuza yapılıp, insanların kendi başlarına monte edebileceği biçimde tasarlanabilirdi. Böylece insanlar hem malzeme ve sistemleri öğrenir hem de daha dayanıklı, daha rahat, daha sağlıklı konutlar inşa edebilirdi. Ama devlet, insanların kendi çevrelerini biçimlendirme yeteneğini desteklemek yerine, bu gecekondu bölgelerine tasarımı standart modern evlerde yaşayanlara göre yapılmış kamu hizmetleri götürmektedir. Yeni bir okulun, taş döşeli bir yolun, cam ve çelikten inşa edilmiş bir polis karakolunun varlığı, profesyonellerce yapılmış evi işlevsel birim olarak tanımlayıp, insanların kendi başına inşa ettiği eve gecekondu damgası vurur. Yasa, mimarın imzasını taşıyan bir plan gösteremeyen kişilere inşaat izni vermeyerek, bu tanımı res-

* İspanyolca'da yerleşim, köy, kasaba, banliyö gibi çeşitli anlamlar taşıyan bu kelimeler, burada bizdeki gecekondu bölgelerine benzer alanları ifade ediyor. (y.h.n.)

mileştirir. İnsanlar, kullanım değerini üretme gücünden ve kendi zamanlarından yatırım yapma yeteneğinden yoksun bırakılır, ücret karşılığı çalışmaya ve kazançlarını endüstriye göre tanımlanmış kiralık yerlere harcamaya zorlanırlar. İnşa ederken öğrenme fırsatından da yoksun bırakılmışlardır.

Endüstri toplumu, kimilerinin bir kamyonu kullanmak, kimilerinin de ev inşa edebilmek için önce öğretim görmesini gerektirir. Daha başkalarına apartmanlarda nasıl yaşanacağının öğretilmesi gerekir. Öğretmenler, sosyal hizmet uzmanları ve polisler el birliğiyle, düşük ücretli ya da sürekli bir işi olmayan kişileri, inşa edip değiştiremeyecekleri evlerde tutmaya çalışır. Venezuela ve Brezilya, daha çok kişiyi daha küçük arazilere yerleştirmek için yüksek apartmanlardan yararlanmayı denedi. İlkin polisin, halkı "kenar mahalleler"den çıkarıp apartmanlara yerleştirmesi gerekir. Sonra da sosyal hizmet uzmanları, on birinci kat balkonlarında domuz yetiştirilemeyeceğini ve banyo küvetlerine fasulye ekilemeyeceğini anlamaları için, yeterli öğrenimi olmayan kiracıları toplumsallaştırmak zorunda kaldılar.

New York'ta on iki yıldan az okula gitmiş kişilere sakat muamelesi yapılır: İşe alınmaları zordur ve nasıl yaşayacaklarına onlar adına karar veren sosyal hizmet uzmanlarınca denetlenirler. Aşırı verimli araçların radikal tekeli, toplumun bu araçları kullananları gittikçe daha çok ve daha pahalı biçimde koşullanmasını zorunlu kılar. Ford, ancak diplomalı makine ustaları tarafından tamir edilebilen arabalar üretir. Tarım daireleri, ancak pahalı bir okul yarışından sağ çıkmayı başarmış çiftlik yöneticilerinin yardımıyla kullanılabilen, yüksek verimli ekinler üretir. Daha iyi sağlık, daha yüksek hız ya da daha fazla ürünün üretilmesi, daha disiplinli alıcılara dayanır. Bu kuşkulu nimetlerin gerçek maliyeti, bunların çoğunu toplumsal denetim üreten okullara boşaltarak gözden saklanır.

İnsanların, eğitim adına daha fazla ve daha iyi koşullanmalarını sağlamaya yönelik baskı sonucunda, okullar ikinci

dönüm noktalarını aşmıştır. Planlamacılar daha çeşitli ve karmaşık programlar yapmakta; ama böylelikle bunların marjinal faydası da düşmektedir. Devam zorunluluğu o noktaya varmıştır ki artık öğretmenler bunu şehir sokaklarında bağımsız çalışma ya da Teotitian del Valle dokumacılarının gözetiminde bir saha çalışması olarak tanımlayabilirler.

Okulun artan taleplerine koşut olarak, başka kurumlar da kendi eğitici misyonlarının farkına vardı. Gazeteler, televizyon ve radyo yalnızca birer iletişim aracı değildi artık. Toplumsallaştırmanın hizmetine verilmişti. Periyodik yayınlar her türden uygun habere yer verecek biçimde genişletildi. Yani, çoğunluk "Yayıncıya Mektuplar" bölümünde temsil edilirken, birkaç profesyonel gazeteci, geniş okuyucuya ulaşmaya başladı.

Bilginin, endüstriyel olarak üretilip pazarlanması, kişilerin kendi inisiyatiflerine dayanan öğrenme için şenlikli araçlardan yararlanmalarını engeller. Kitabın akıbetine bakın. Kitap, öğrenme dengesini yaygınlaştıran iki büyük icadın ürünüdür: alfabe ve matbaa. Her iki teknik de ideal denecek ölçüde şenliklidir. Hemen herkes bunları kullanmayı hem de kendi amaçları için kullanmayı öğrenebilir. Gereken malzeme de ucuzdur. İnsanlar bu teknikleri istedikleri zaman kullanıp, istedikleri zaman bırakabilirler. Bu araçlar üçüncü kişilerce kolay kolay denetlenemez. Yıkıcı daktilo yazılarının *samizdat** yoluyla dolaşımını Sovyet Hükümeti bile durduramamaktadır.

Alfabe ve matbaa, yazılı sözü ilke olarak profesyonel olmaktan çıkardı. Tacir, rahibin hiyeroglifler üstündeki tekelini alfabe aracılığıyla kırdı. Ucuz kâğıt ve kalemle, daha sonra

* Bu ad, Rusça sam (kendi kendine) ve izdatelstvo (yayımlama, yayımcılık) kelimelerinden türetilmiştir. SSCB'de, Stalin'in ölümünden sonra başlayan yasadışı yayımcılığı ifade eder. Samizdat yoluyla basılıp dağıtılan metinler, rejim karşıtı siyasal yazılardan sosyo-ekonomik ve kültürel çözümlemelere, resmi kanallarca yasaklanan haberlerden pornografiye kadar pek çok şeyi içerir. (y.h.n.)

daktilo ve modern teksir aygıtlarıyla bir dizi yeni teknik, profesyonel olmayan ve gerçekten şenlikli yazılı iletişim çağını ilke olarak açmıştı. Teyp ve fotoğraf makinesi, tam bir etkileşim sağlayan bu iletişime katılan yeni araçlardı. Ama kurumların yönlendirici niteliği ve bu yönlendirmenin kabulünü sağlamak için okul öğrenimi, ideal biçimde şenlikli olan bu araçları tek yönlü öğretimin hizmetine verdi. Okullar sürekli gözden geçirilen ders kitapları aracılığıyla insanları yetiştirir; prospektüs ve gazete okurları yaratır. Lise mezunlarının nüfus içindeki yüzdesi arttıkça, teknik olmayan konulardaki kitapları satın alan lise mezunları da azalır. Okulda yetişmiş uzman için daha fazla kitap yazılır ve isteğe bağlı olarak daha az kitap okunur. Yayımcı, yapımcı, program yönetmeni gibi yeni okul müdürlerinin saptadığı ders programlarıyla daha fazla insan, daha çok zaman harcar. Her hafta *Time* beklerler.

Kütüphane bile, okullu dünyanın bir parçası haline gelmiştir. Kütüphane "daha iyi" oldukça, kitap da el altındaki raflardan daha gerilere çekildi. Kitap almak için değil, araştırma yapmak için gidilen kütüphanelerdeki görevli, halkla kitap raflarının arasına girdi. Şimdi de onun yerini bilgisayar alıyor. Kitapları kocaman depolara ve bilgisayarların eline vermekle New York Halk Kütüphanesinin işletilmesi öylesine pahalı hale geldi ki kütüphane artık iş günlerinde yalnız 10'dan 6'ya kadar, cumartesileri de ancak yarım gün açık. Bu da kütüphanedeki kitapların, işe ve okula gitmek zorunda olmayan uzman okurların özelleşmiş aracı durumuna geldiğini gösterir.

İdeal durumunda kütüphane, şenlikli bir aracın prototipidir. Öğrenme araçlarının toplandığı diğer hazineler de bu örneğe göre örgütlenebilir ve teyp bantları, resimler, plaklar, geçen yüzyılın büyük bilimsel atılımlarında kullanılan aletlerle dolu basit laboratuvarlardan yararlanmayı yaygın hale getirebilir.

Yönlendirici öğretim araçları, öğrenmenin maliyetini yükseltir. Artık yalnızca kişilerin neleri öğrenmesi gerektiğini soruyor, sonra da bunları öğretmek için bir araca yatırım yapıyoruz. Oysa önce, kişilerin öğrenmek istedikleri zaman, enlere ihtiyaçları olduğunu sormayı öğrenmemiz ve onlara bu okulları sağlamamız gerekir. Öğrenme kaynaklarına rastgele ulaşabildiklerinde, insanların, başkaları tarafından kendilerine öğretildiği zaman olduğundan daha çok şey öğreneceği düşüncesine, profesyonel öğretmenler gülüp geçer. Kütüphanelerin daha az kullanıldığı gerçeğini de sık sık bu kuşkuculuklarına kanıt gösterirler. Kütüphanelerin, ürkütücü öğretim araçları biçiminde örgütlendikleri için az kullanıldığı gerçeğini gözden kaçırırlar. Kütüphaneler kullanılmıyor; çünkü insanlar kendilerine "öğretilmesini" talep etmek üzere yetiştirilmiştir. Gebeliği önleyici araçlar da araştırılması gereken benzer nedenlerden ötürü kullanılmıyor.

İnsanlar, sınırlar içinde yaşamayı öğrenmelidir. Bu *öğretilemez.* Hayatta kalmak, insanların neleri *yapamayacaklarını* çabucak *öğrenmelerine* bağlıdır. İnsanların, sınırsız üreme, sınırsız tüketim ve kullanımdan kaçınmayı *öğrenmeleri* gerekiyor. İnsanları, gönüllü yoksulluk için eğitmek ya da yönlendirme yoluyla onlara özdenetim kazandırmak olanaksızdır. Tümüyle daha yüksek verim ve azalan maliyetler yanılsamasıyla yapılanmış bir dünyada, mutluluk yaratan özveriyi *öğretmek* olanaksızdır.

İnsanlar, gebeliği önleyici yöntemlerin niçin ve nasıl uygulanacağım öğrenmelidir. Nedeni açık: İnsan, evrenin küçük bir köşesinde evrimleşmiştir. Dünyası, ekosferin kaynaklarıyla sınırlanmıştır ve ancak sınırlı sayıda kişiyi barındırabilir. Teknoloji, bu yaşam ortamının özelliklerinde dönüşüme yol açmıştır. Artık ekosfer daha çok sayıda kişiyi barındırıyor. Bunların her biri çevreye daha az uyarlanmıştır. Ortalama olarak her birinin daha az yeri, basit araçlarla yaşamak için daha az özgürlüğü, gelenekleriyle daha az bağlantısı

vardır. Daha iyi bir çevre yaratma girişimi, daha iyi sağlık, eğitim ya da iletişim yaratma girişimleri kadar arsızlaşmıştır. Sonuç olarak bugün dünyada, büyük bölümü kendini pek de evinde hissetmeyen daha çok insan yaşamaktadır. Bu kalabalık nüfus, yeni araçlar sayesinde hayatta kalabilir. Bu, insanları daha güçlü araçlar aramaya itecek, böylece daha fazla radikal tekele ihtiyaç duyulacaktır. Bu tekel de daha fazla eğitimi gerekli kılar. Ama sanılanın tersine, insanlara öğrenmeye en çok ihtiyaç duydukları şey öğretilemez ve insanlar bunu yapmak için eğitilemezler. Eğer sayılarını ve tüketimlerini gönüllü olarak sınırlar içinde tutacaklarsa, bunu, aktif ve sorumlu bir hayat sürerek öğrenmeleri gerek; yoksa daha çok bilgilenmiş ama pasif, doyumları engellenmiş ama yine de buna boyun eğmiş kişiler olarak yok olup gidecekler. Gönüllü, dolayısıyla da etkili nüfus denetimi radikal tekel ve aşırı programlanma koşullarında olanaksızdır. Verimli, uzmanlaşmış bir nüfus denetimi programı, tıpkı okullar ve hastaneler gibi başarısızlığa uğramaya mahkûmdur. Bu denetim, boş bir ikna girişimiyle de başlayabilir. Ama mantıksal olarak zorla kısırlaştırma ve kürtaja dönüşecek, sonunda da kitlesel ölümler için akılcı bir gerekçe oluşturacaktır.

Gönüllü ve etkili doğum kontrolü artık mutlaka gereklidir. Eğer çok yakın gelecekte uygulanmazsa, insanlık araçlarının gücü altında değil, kendi büyüklüğü altında ezilmek tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ama bu evrensel uygulama mucizevi bir aracın ürünü olamaz. Bugünkünün karşıtı olan yeni bir uygulama, insanlar ve araçları arasında yeni bir ilişkinin sonucu olabilir ancak. Etkili doğum kontrolünün evrensel biçimde uygulanması, benim savunduğum gibi araçların sınırlanması için gerekli bir ön koşuldur. Araçların sınırlanmasına eşlik edecek psikolojik dönüşüm de eşit ölçüde etkili doğum kontrolü için gereken şenlikli psikolojik baskının ön koşuludur.

Doğum kontrolü için gereken düzenekler, modern şenlikli araçlara örnek oluşturur. Bunlar bilimi, yeterince sağduyulu ve iyi bir çıraklıktan geçmiş herkesin kullanabileceği aletlerde bütünleştirir. Bin yıllık gebelik önleme, kısırlaştırma ve kürtaj uygulamalarında kullanılacak yeni yollar açar. Herkes tarafından elde edilebilecek kadar ucuzdur. Değişik amaçlara, inançlara ve durumlara uyacak biçimde yapılmıştır. Bunlar, her bireyin kendisiyle ve başkalarıyla bedensel ilişkilerini yapılandıran araçlardır. Etkili olmaları için, bazılarının her yetişkin tarafından, birçoğunun da her gün kullanılması gerekir. Doğum kontrolü çok büyük bir iştir. On yıllık bir dönem içinde başarılması gerekir ve ancak şenlikli biçimde başarılabilir. Bir yandan halkı, endüstriyel ve profesyonel bir dünyaya daha iyi uyum sağlamaları için resmi eğitim yoluyla koşullarken; bir yandan da doğaları gereği şenlikli olan araçlarla nüfusu denetlemeye kalkışmak saçmalıktır. Brezilyalı köylülerden, hem prezervatifi kendi başlarına kullanmalarını istemek hem de onlara, iğne ve reçete için hekimlere, anlaşmazlıkların çözümü için avukatlara, okuma öğrenmek için öğretmenlere bağımlı olmayı öğretmeye çalışmak abestir. Hintli hekimlerin, okumamış ama iyi yetişmiş hastane asistanlarının, kısırlaştırma ameliyatlarında kendileriyle rekabet etmelerine göz yumacağını ummak da aynı ölçüde anlamsızdır. Eğer halk, sari dokurken dikkati, ustalığı ve programlama yeteneği gelişmiş meslek dışından biri tarafından da bu hassas müdahalenin aynı biçimde, hatta belki daha büyük özenle gerçekleştirilebileceğini görseydi; hekimler, herkes için ekonomik açıdan daha uygulanabilir olan bu tür müdahaleler üstündeki tekellerini yitirirlerdi. Gerçekten akılcı, endüstri sonrası araçlar bir kez bulundu mu mesleklere ilişkin tabular ve endüstriyel araçlar bir arada yıkılacaktır. Şenlikli araçların ihtiyaçları karşılamaya yönelik bütün önemli alanlarda birbiriyle ilişkili olarak kullanılması, her kesimdeki kullanımlarını tümüyle etkili kılabilir. İnsan-

lar, modern teknolojinin kendilerine sağlayabileceğini yeni güç ve yetenekleri, ancak şenlikli biçimde yapılanmış araçlar arasında öğrenebilirler.

4. Kutuplaşma

Araçların bugünkü örgütlenme biçimi, toplumları gerek nüfus, gerek refah açısından büyümeye zorlamaktadır. Bu büyüme ayrıcalıklar tayfının karşıt uçlarında gerçekleşir. Zaten ayrıcalıklı olanların refah düzeyi yükselirken, daha az ayrıcalıklı olanların sayıları artar. Böylece, zenginler haddi hesabı olmayan hak ve ihtiyaçlarını korurken, ayrıcalıklardan daha az yararlananlar da doyumu engellenmiş isteklerini güçlendirir. Açlık ve yetersizlik yoksulları hızlı endüstrileşme istemeye yöneltir; artan lüksleri savunmak da zenginleri daha çılgınca bir üretime sürükler. İktidar kutuplaşmış, engellenme genelleşmiş, daha düşük refah içinde daha büyük mutluluk alternatifi, toplumun görüş alanının dışındaki bir noktaya itilmiştir.

Görme yeteneğinin yok olması, öğrenme dengesinin bozulmasından kaynaklanır. Öğretime bağımlı duruma gelmiş insanlar, başka her şeyin tüketicisi olmak üzere koşullanmıştır. Kendi kişisel büyümelerini, kurumsal ürünlerin birimi olarak görür ve kurumların yaptığını kendi yapabilecekleri şeylere tercih ederler. Gerçekliği kendi ışıklarıyla keşfetme yeteneklerini bastırırlar. Çarpıtılmış öğrenme dengesi, malların radikal tekelinin niçin algılanamaz hale geldiğini açıklamaktadır. Ama kişilerin, algıladıkları bu köklü kargaşayı düzeltmek konusunda neden kendilerini aciz hissettiklerini açıklamaz.

Bu çaresizlik dördüncü bir bozukluğun, iktidarın giderek kutuplaşmasının sonucudur. Gittikçe büyüyen dev bir makinenin baskısı altında, iktidar birkaç kişinin elinde toplanır ve çoğunluk bu ellerin vereceği sadakalara bağımlı hale gelir. Aşırı lüks üretimdeki yeni düzeyler, bu ölçüsüz üretimin dayattığı malların veriminden daha hızlı büyür.

ABD nüfusunun hayat standardında meydana gelen yüzde üçlük bir artışın maliyeti, daha kalabalık olan ve nüfusu daha hızlı büyüyen Hindistan'ın hayat standardındaki eşit artışın maliyetinden 25 kat fazladır. Yoksullar için önemli sayılabilecek bir çıkar, zenginlerce kullanılan kaynaklarda belli bir azalma gerektirir yalnızca; zenginler için önem taşıyan bir çıkar ise yoksulların kaynakları üstünde öldürücü talepler yaratır. Yine de zengin uluslar, yoksul ulusları sömürmekle, herkes için endüstri ötesi bir bolluk yaratmaya yetecek zenginliğe ulaşacaklarını öne sürüyor. Yoksul ülkelerin eliti de bu fanteziyi paylaşıyor.

Önümüzdeki on yıl içinde zenginler daha zenginleşecek, çok daha fazla sayıda yoksul da muhtaç duruma düşecektir. Ama açlık için duyulan üzüntü, bizi iktidar paylaşımındaki yapısal sorunu kavramaktan alıkoymamalı; bu sorun yıkıcı aşırı büyümenin dördüncü boyutunu oluşturur. Kontrol edilmeyen endüstrileşme yoksulluğu modernleştirmektedir. Yoksulluk düzeyleri yükselmekte, zenginlerle yoksullar arasındaki uçurum genişlemektedir. Bu iki boyut bir arada görülmelidir, yoksa yıkıcı kutuplaşma gözden kaçırılır.

Endüstriyel ürünler temel ihtiyaç durumuna geldiği ve birim maliyetleri, çoğunluğun ödeyebileceğinin üstünde olduğu için yoksulluk düzeyleri yükselmektedir. Endüstrilerin radikal tekeli, kimi zaman arsızlığa varan bir refah içindeki toplumlarda, yeni, alçaltıcı yoksulluk türleri yaratmaktadır. Yeşil devri, asgari geçim düzeyindeki eski çiftçiye işten el çektirmiştir. Çiftçi, bugün bir emekçi olarak daha fazla kazanmaktadır; ama çocuklarına eskiden yedirebildiklerini yediremez. Daha önemlisi, onun on katı geliri olan ABD yurttaşı da müthiş yoksuldur. İkisi de daha fazla parayla gittikçe daha az şey alabilmektedir.

Modernleşmiş yoksulluğun öteki yüzü de bununla bağıntılı; ama bundan bağımsızdır. En fazla sayıda kişi için en fazla mal yapmak amacıyla üretim üstündeki denetim

merkezileştiğinden, iktidar düzeyleri arasındaki uçurum da genişlemektedir. Yoksulluk düzeylerinin yükselmesi endüstri ürünlerinin yapısından kaynaklanırken, iktidarda giderek açılan bu uçurum, girdilerin yapısından kaynaklanmaktadır. Bunların birini bırakıp yalnızca ötekine çare aramak, yoksulluğun dünya ölçeğinde modernleşmesini erteleyip ağırlaştırmaktan başka işe yaramaz.

Endüstride yoğunlaşmış iktidarın görünen etkileri, gelirlerin eşitlenmesiyle önlenebilir. Hiç kaçacak boşluk bırakmayan artan oranlı vergiler, sosyal güvenlikle, gelir yardımlarıyla ve herkese eşit refah hakkı sağlamakla telafi edilebilir. Belli bir sınırdan sonra özel sermayeye el koymak da denenebilir. Azami geliri asgari gelire yakın tutmaksa, kurumsal gücün yönetimi yoluyla kişisel zenginliği dizginlemek için daha da çetin bir yoldur. Kişisel gelire konan böyle engeller, ancak özel tüketimin düzenlenmesinde etkili olur. İşin evden daha önemli hale geldiği bir toplumda, gerçekten önem taşıyan ayrıcalıkları eşitlemek açısından hiçbir etkisi yoktur. İşçiler temsil ettikleri insan gücü sermayesinin miktarına göre değerlendirildikleri sürece, büyük bir bilgi stokuna sahip olan kişiler, zamandan tasarruf sağlayan her türlü ayrıcalıktan yararlanmaya hak kazanacaktır. Ayrıcalıkların birkaç elde toplanması endüstriyel egemenliğin doğasında yatmaktadır.

Tarım ve hayvancılığın gelişmesi, ataerkil yönetimi ve iktidarın bir ölçüde merkezileşmesini uygulanabilir kıldı. Bu aşamada, birçok kölenin gücünü tek kişinin denetimine vermek için siyasal araçlar kullanılabiliyordu. Tek kişi, kendi tasarımını gerçekleştirmek için bir çoğunluğu araca dönüştürebiliyordu. Din, ideoloji ve kırbaç başlıca denetim aracıydı. Ama denetlenen gücün miktarı azdı. İktidarda, bugün olağan gözüken merkezileşme daha yüz yıl önce düşünülmezdi bile.

Modern toplumdaki enerji dönüşümü tüm insanların bedensel gücünü fazlasıyla aşar. İnsan gücüyle makinele-

rin gücü arasındaki oran, Çin'de 1/15, ABD'de 1/3000'dir. Şalterler, bu güç üstündeki denetimi kamçıların asla başaramayacağı kadar etkili biçimde merkezileştirir. Güç girdileri üstündeki denetimin toplumsal bölüşümü temelden değişmiştir. Eğer sermaye, etkili değişim yapabilme gücü anlamına geliyorsa, güç enflasyonu çoğu kişiyi miskinleştirmiştir.

Araçlar büyüdükçe, onları idare etme potansiyeli olan kişilerin sayısı azalır. Vinç operatörlerinin sayısı, her zaman el arabası kullananların sayısından azdır. Araçların verimi arttıkça, araçları idare edenin emrine gittikçe daha kıt kaynaklar verilir. Guatemala'daki bir şantiyede yalnızca mühendisin karavanında havalandırma tertibatı vardır. Başkente uçakla gönderilecek kadar vakti değerli sayılan ve kararları, kısa dalga telsizle iletilecek kadar önemli görülen tek kişi odur. Tabii o, bu ayrıcalıkları, en fazla miktarda vergi parasını bir köşeye koyup, sonra bunu üniversite diploması almak için kullanarak elde etmiştir. İnşaatta çalışan Kızılderili, Ladino* ustabaşıyla arasındaki göreli ayrıcalık farkının ayrımında değildir. Mühendis gibi okula gitmiş; ama bitirememiş olan geometri uzmanları ve teknik ressamlar ise, şantiyedeki sıcağı ve aileleriyle aralarındaki uzaklığı daha yeni ve şiddetli bir biçimde hissederler. Patronlarının daha fazla verim talebi göreli yoksulluklarını daha da ağırlaştırmıştır.

Araçlar, bugünkü güçlerine daha önce yaklaşamamıştı bile. Daha önce, hiç böyle bir avuç elitin elinde toplanmamıştı. Kralların ilahi hak iddiaları, idarecilerin daha fazla üretim uğruna hizmet talep etmeleri kadar az meydan okumayla karşılaşmazdı. Ruslar, sesten hızlı uçaklarla ulaşımı, bilim adamlarına zamandan tasarruf sağlayacak diyerek haklı çıkarıyor. Yüksek hızlı ulaştırma, daha fazla bant genişliğinde haberleşme, özel sağlık hizmetleri ve sınırsız bürokratik yardım, en yüksek derecede sermayeleşmiş kişilerden en fazlasını elde etmek için gereken şeyler olarak açıklanıyor.

* İspanyol asıllı Güney Amerikalı. (y.h.n.)

Çok büyük araçları olan bir toplum, çoğunluğun en pahalı ayrıcalık paketlerini talep etmesini önlemek için, çok yönlü düzenekler kullanmalıdır. Bunların da üretken bireyler için ayrılması gerekir. Bir insanın üretkenliğini ölçmenin en saygın yolu, o kişinin tükettiği eğitimin fiyat etiketlerine bakmaktır. Bir kişinin bilgi sermayesi ne kadar yüksekse, "aldığı" kararlara verilen toplumsal değer o kadar yüksek, üst düzey endüstri ürünü paketleri talep etmesi de o kadar meşrudur.

Diplomanın meşruluğu kalmayınca, daha ilkel başka ayrımlar yeniden önem kazanacaktır. İnsanların Üçüncü Dünya'da doğdukları, zenci ya da kadın oldukları, yanlış bir grup ya da partiden oldukları için ya da kabul gören sınavları geçemedikleri için daha az değerli olduklarına karar verilir. Her biri kendi payını isteyen ve kendi amaçladığı şey tarafından kösteklenen azınlık hareketlerinin çoğalması için ortam hazırlanır.

Hiyerarşiler, daha az sayıda ve daha büyük kurumları kapsar duruma geldikçe, yükselip yığışırlar. Saygın bir işte iyi bir mevki, genişleyen endüstri içinde en imrenilen ve uğruna en çok didişilen üründür. Okula gitmemiş olmakla birleşince, cinsiyet, renk ve alışılmamış inançlar, çoğu kişiyi alt mevkilerde tutar. Kadınlar, zenciler ya da ortodoks olmayan hareketlerde örgütlenmiş azınlıkların başaracağı en fazla şey, içlerinden bazılarını okula gönderip paralı bir işe yerleştirmektir. Eşit mevki karşılığında eşit ücret aldıklarında zafer kazandıklarını öne sürerler. Ama sanılanın aksine bu hareketler, eşit olmayan biçimde derecelendirilmiş işlerin ve yüksek hiyerarşilerin, eşitlikçi bir toplumun ihtiyaç duyduğu şeyleri üretmek için gerekli olduğu düşüncesini pekiştirmektedir. Zenci bir hamal, eğer kendisine okula gitme olanağı tanınmışsa, zenci bir avukat olmadığı için kendini suçlayacaktır. Aynı zamanda okullaşma, engellenme duygusunu, sonunda toplumsal bir dinamite dönüşecek biçimde daha da şiddetlendirir.

Tüketimde eşit pay, üretim piramidinde eşit bir yer ya da yönetilemeyen araçların yönetiminde eşit bir temsili güç elde etmek için çabalıyorlarsa, azınlıkların hangi özel amaç için örgütlenmiş olduklarının önemi yoktur. Bir azınlık, büyümeye yönelik bir toplum içindeki payım artırmak amacıyla harekete geçtiği sürece, üyelerinin çoğu için sonuç daha da güçlü bir aşağılık duygusu olacaktır.

Mevcut kurumlar üstünde denetim kazanmak için çabalayan hareketler, bu kurumlara yeni bir meşruluk kazandırır, bir yandan da çelişkilerini daha da ağırlaştırır. Yönetimdeki değişiklikler devrim değildir. Eğer denetlemeyi talep ettikleri endüstri kuruluşlarıysa, işçilerle kadınların ya da zencilerle gençlerin denetimde pay elde etmesi toplumun yeniden kuruluşu olamaz. Böylesi değişiklikler olsa olsa, denetimdeki bu el değiştirmeler sayesinde rakipsiz kalmaya devam eden endüstriyel üretim biçimini yönetmenin yeni yollarıdır. Açıkçası bu değişimler, *statüko*'ya karşı profesyonel başkaldırılardır. Yönetimi genişletir ve daha da büyük bir hızla emeği değersizleştirir. Kazanılan yeni bir koltuk, bir firma içinde daha sermaye-yoğun bir üretim, toplumun bir başka yerinde de düşük istihdam denen şey için yeni bir güvence demektir. Çoğunluk daha fazla üretme yeteneğini kaybederken, azınlık da ayrıcalığını korumak için yeni nedenler ve silahlar aramaya zorlanır.

Daha az tüketen ve daha az istihdam edilen yeni sınıflar, endüstrideki ilerlemenin kaçınılmaz yan ürünlerindendir. Örgütlendikçe kötü durumlarının bilincine varırlar. Günümüzde, birbirine eklemlenmiş ve genellikle çoğunluklara liderlik etme iddiasındaki azınlıklar eşit muamele görmek için uğraşıyorlar. Eğer bir gün eşit ücret değil de eşit iş için –eşit çıktı değil de, eşit girdi için– çabalayacak olurlarsa, toplumun yeniden kuruluşunun eksenini oluşturabilirler. Sözgelimi endüstri toplumu, ayrımsız bütün insanların eşit iş yapması talebine önayak olacak güçlü bir kadın hareke-

tine muhtemelen direnemez. Kadınlar, tüm sınf ve ırklarla bütünleşmiştir. Gündelik faaliyetlerinin çoğunu endüstriyel olmayan yollardan gerçekleştirirler. Endüstri toplumu hâlâ ayaktaysa, bu, endüstrileşmeye direnen gündelik işleri yapmak üzere kadınlar orada bulunduğu içindir. Kuzey Amerika kıtasının, Güney Amerika'nın az endüstrileşmişliğini sömürmekten vazgeçeceğini düşünmek, endüstriye direnen işlerde kadınları kullanmaktan vazgeçeceğini düşünmekten daha kolaydır. Endüstriyel verimlilik standartlarının egemen olduğu bir toplumda, ev işleri insani olmaktan uzaklaşır ve değersizleşir. Eğer ev işlerine endüstride *biçimsel* bir statü verilmiş olsaydı, daha da dayanılmaz olurdu. Eğer kadınlar bizi, tek bir üretim biçimi egemen olduğu sürece toplumun artık ayakta kalamayacağını kabul etmeye zorlarsa, endüstrinin daha fazla genişlemesine dur denebilir. Eşit derecede değerli, saygın ve önemli, iki değil birkaç üretim biçiminin her toplumda bir arada var olması gerektiğinin kabul edilmesiyle endüstrideki genişleme denetim altına alınacaktır. Kadınlar, bugün erkeklerin malı durumundaki dev ve genişlemekte olan araçlar üstünde eşit hak talep etmek yerine, herkese eşit ölçüde yaratıcı iş elde edebilirlerse, büyüme duracaktır.

5. Eskime

Şenlikli bir yeniden kuruluş, mevcut endüstri tekelinin yıkılmasını gerektirir, tüm endüstriyel üretimin ortadan kaldırılmasını değil. Verimsiz araçlara geri dönüşü değil, emekyoğun araçların benimsenmesini içerir. Bugün zorunlu olan her türlü terapinin önemli ölçüde azaltılmasını gerektirir; ama bireylerin kişisel sorumluluk üstlenebileceği öğretim, rehberlik ya da iyileştirmenin saf dışı edilmesini gerektirmez. Şenlikli bir toplum durağan da olmamalıdır. Dinamiği, etkili değişim, yaratma gücünün yaygın bölüşümüne dayanır. Geniş ölçekte her şeyin eskiyip, modanın durmadan değiştiği günümüz düzeninde, birkaç kurumlaşmış karar merkezi,

yenilikleri zorunlu olarak tüm topluma kabul ettirmektedir. Sürekli bir şenlikli yeniden kuruluş, toplulukların etkili ve küçük ölçekli yenilenme yoluyla kendi hayat tarzlarını seçme güçlerinin toplumca ne ölçüde korunabildiğine bağlıdır.

Toplumsal kutuplaşmanın, birbirini bütünleyen iki etkenin sonucu olduğunu göstermiştim: Endüstriyel biçimde üretilip tanıtımı yapılan malların aşırı maliyeti ve yüksek düzeyde üretken sayılan işlerin aşırı ölçüde ender bulunması. Öte yandan, eskime değer kaybına yol açar; bu, belli bir genel değişme hızının değil, radikal tekel kurmuş olan ürünlerdeki değişmenin sonucudur. Toplumsal kutuplaşma, endüstrideki girdi ve çıktıların çoğu kişinin elde edemeyeceği kadar büyük birimler halinde olmasına dayanır. Eskime ise, kişilerin alım gücü doğrudan düşmediği zaman bile, tahammül edilmez duruma gelebilir. Ürün çeşitlenmesi ve eskime, aşırı verimliliğin iki ayrı boyutudur; her ikisi de, hiyerarşik biçimde sıralanmış imtiyaz katmanlarından oluşan bir topluma dayanak sağlar.

Ford, 1955 model arabalarının yedek parça dağıtımını durduruyorsa ya da polis, güvenlik lobicilerinin standart olarak belirlediği nitelikleri taşımayan eski arabaların yola çıkmasını engelliyorsa, zorlanan eskimenin eski modelleri ya da eski işlevleri ortadan kaldırması önemli değildir. Yenilenme, ilerleme ideolojisiyle birleşen endüstriyel üretim tarzının özünde vardır. Dev makineler –bu kelimeye mühendislerin yüklediği anlamda– *yeniden donatılmadıkça* ürünler düzeltilemez. Bu bedeli ödeyebilmek için, yeni modele göre büyük pazarlar yaratılmalıdır. Yeni bir pazar açmanın en iyi yolaysa yeni ürünün kullanımını önemli bir ayrıcalık olarak belirlemektir. Bu özdeşleştirme başarılı olursa, eski model değerini yitirir ve tüketicinin kendi çıkarı, sonu gelmeyen, giderek büyüyen tüketim ideolojisine sıkı sıkıya bağlı duruma gelir. Bireyler, kullandıkları malların fatura tarihi üzerinden kaç yıl geçtiğine bakılarak toplumsal derecelere ayrılır.

Bazı insanların, en son modeli satın alan Jones'lardan geri kalmamak için imkânları vardır; oysa daha başkaları hâlâ on ya da beş yıllık arabaları, sobaları, radyoları kullanıyor olabilirler; belki tatillerini de kaç yıldır modası geçmiş olan yerlerde geçiriyorlardır. Bunlar, toplumsal merdivenin hangi basamağında bulunduklarını bilirler.

Bireylerin kullandıkları eşyanın yaşına göre toplum içinde derecelendirilmesi, kapitalizme özgü bir uygulama değildir. Ekonominin çeşitlenmiş ve modası geçmiş ana ürün paketlerinin üretimi üstüne kurulu olduğu yerlerde, son model mal ve hizmetlere erişebilenler yalnızca ayrıcalıklılardır. Anesteziyolojik hasta bakımından son gelişmelere ilişkin dersleri ancak birkaç hastabakıcı görebilir ve bir "halk arabası"nın en yeni modelini ancak birkaç memur alabilir. Bu azınlık içindeki azınlığın üyeleri birbirlerini kullandıkları ürünlerin pazara çıkış tarihine göre tanırlar. Bu ürünleri evde ya da işte kullanmaları pek de önemli değildir.

Endüstriyel yenilikler pahalıdır; işletmecilerin, yüksek maliyeti haklı çıkarmak için bunların üstünlükleri konusunda somut kanıtlar sağlaması gerekir. Endüstriyel bir sosyalist yönetimde bu mazereti bulma görevi sahte bilime düşer. Pazar ekonomilerindeyse tüketiciler arasında yapılacak soruşturmalara başvurulabilir. Her durumda, malların ya da araçların dönem dönem yenilenmesi, yeni olan her şeyin daha iyi olacağı inancını güçlendirir. Bu inanç modern dünya görüşünün ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bir toplum bu kuruntuya kapıldığında, pazarlanan her birimin doyurduğundan daha fazla ihtiyaç ürettiği unutulur. Eğer yeni şeyler daha iyi oldukları için yapılıyorsa, o zaman çoğu kişinin kullandığı şeyler pek de iyi değil demektir. Yeni modeller, yoksulluğu sürekli yeniler. Tüketici, sahip olduğuyla edinmesi gereken arasındaki açıklığı hisseder. Ürünlerin, gözle görülecek biçimde daha değerli yapılabileceğine inanır ve kendisini bunları tüketmesi için sürekli olarak yeniden

eğitmelerine izin verir. "Daha iyi" temel norm olarak "iyi"nin yerini alır.

Daha iyi yarışına kapılmış bir toplumda, değişmeye konacak sınırlar bir tehdit olarak görülür. Bedeli ne olursa olsun daha iyiye adanmışlık, hangi bedel ödenirse ödensin iyiyi imkânsız kılar. Kullanılan malları yenileyememek, mümkün olana ilişkin beklentiyi engeller, bu malların yenilenmesiyse erişilmesi imkânsız ilerleme beklentilerini güçlendirir. Sahip oldukları şeyler de, elde etmek üzere oldukları da insanları eşit ölçüde huzursuz kılar. Hızlanarak artan değişme, hem alışkanlık yaratıcı hem de dayanılmaz olmuştur. Bu noktada istikrar, değişme ve gelenek arasındaki denge altüst olur; toplum hem ortak anılarıyla bağını hem de yenilik için dayanaklarını yitirmiştir. Emsallere dayanan yargı, değersiz kalmıştır.

Durağan bir ekonomiye karşı başlıca itirazlardan birisi, sınırlı sayıda ve dayanıklı mal üretiminin yenilik ile bilimsel araştırma özgürlüğüne kabul edilmez sınırlar koyacağı korkusudur. Bugünkü endüstri toplumundan bir sonraki modele geçişi, yani kusursuz ve sınırlı mal üretimi ile hizmet sektöründe sınırsız büyümeye geçişi savunsaydım, bu doğru olurdu. Oysa ben endüstri toplumunun evriminden değil, yeni bir karma üretim biçimine geçişten söz ediyorum.

Endüstriyel yenilikler planlı, anlamsız ve muhafazakârdır. Şenlikli araçların yenilenmesi ise, onları kullanan kişiler kadar yaratıcı, canlı ve öngörülemez olacaktır. Günümüzde araştırmaların endüstriyel gelişmeyle özdeşleştirilmesi de bilimsel ilerlemeyi köreltmektedir. Araştırma maliyetinin büyük bölümü, araştırmaların rekabetçi niteliğinden ve baskısından kaynaklanır; araştırma araçlarının çoğu dünyaya kâr ve güç prizmalarından bakacak biçimde dikkatle programlanmış kişilere açık tutulur; araştırmadaki hedeflerin çoğu daha fazla güç ve verimlilik ihtiyacına göre belirlenir. Acelesiz yürütülen bilimsel araştırma, bir bevatronu ya da

bazı merkezden aşırı uzaklaşmaları dışlamaz. Bugün okulların yarattığı ve herkesin bilimsel araştırma yapabilmesini engelleyen kısıtlamalar kaldırılınca, simyacının mahzenine yeniden ortodokslardan çok meraklılar girecektir ve araştırma için yapılan araştırmalarda, üretimdeki engellerin nasıl ortadan kaldırılacağı konusundaki ekip çalışmalarından daha çok sürpriz ortaya çıkacaktır.

Değişmenin olmadığı bir toplum da sürekli değişmeye dayalı günümüz toplumu kadar dayanılmaz olurdu insanlar için Şenlikli yeniden kuruluş zorunlu değişme hızının sınırlanmasını gerektirir. Sınırsız bir değişme hızı hukuka dayalı toplumu anlamsız kılar. Hukuk, normal olarak meydana gelen ve yeniden meydana gelme ihtimali yüksek durumlar konusunda, eşit kişilerin geriye dönük yargılamasına dayanır. Tüm durumları etkileyen değişmenin hızı, belli bir noktanın ötesinde ivme kazanırsa, böylesi yargılar geçerli olmaktan çıkar. Hukuk toplumu işlemez olur. Toplumsal denetim, toplumsal katılıma izin vermez ve uzmanların işlevi durumuna gelir. Eğitimciler insanların ömürleri boyunca durmadan nasıl yetiştirileceklerini, endüstrinin isteklerine uygun hale gelinceye ve onun sunduğu nimetlerin çekiciliğine kapılıncaya kadar nasıl durmadan biçimlendirileceklerini saptar. İdeologlar neyin doğru, neyin yanlış olduğunu tanımlar. İnsanın toplumsal çevreye uygun araçlarla donatılması, bu çevre belirli bir hızın ötesinde değiştiği zaman başlıca endüstri durumuna gelir. Böylece insanın dile ve hukuka, anılara ve mitoslara olan ihtiyacı, araçların değişmesine sınırlar koyar.

6. Engellenme

Araçlardaki verimliliğin, hayatın dengesinin altüst olmasına yol açabileceği beş neden ileri sürmüştüm. Yanlış teknoloji, çevreyi yaşanmaz hale getirebilir. Radikal tekel, refah talebini çalışma yeteneğini felç edecek noktaya götü-

rebilir. Aşırı programlanma, dünyayı kişilerin sürekli olarak öğretildiği toplumsallaştırıldığı, normalleştirildiği, sınandığı ve ıslah edildiği bir koğuşa dönüştürebilir. Kurumsal olarak üretilen değerlerin merkezileşip paketlenmesi, toplumu geri dönüşü olmayan yapısal bir despotizm etrafında kutuplaştırabilir. Son olarak da, mühendisçe belirlenip yönetilen eskime süreci, kuralları belirleyen geçmişle tüm köprüleri atabilir. Bu boyutların her birinde ya da birkaçında bir araç, çoğu insanın eylem içinde çevresindeki belli başlı unsurlardan biriyle ilişki kurmasını imkânsız kılarak, hayatta kalmayı tehdit edebilir.

Toplumu değerlendirirken bu alanlardan yalnızca birini seçmek yeterli değildir. Bu dengelerin her birini korumak gerekir. Kusursuz ve eşit biçimde dağıtılan elektrik bile, enerji araçlarının kişisel enerji üstünde katlanılmaz bir radikal tekel kurmasına yol açabilir. Yalnızca zorunlu okullar değil, yaygın öğretim araçları da öğrenme dengesini bozmak veya toplumu baskıcı bir imtiyazlılar yönetimi etrafında kutuplaştırmak için kullanılabilir. Mühendisliğin her biçimi, dayanılmaz bir eskimeye yol açabilir. İnsanın fiziksel yaşama ortamının tehdit altında olduğu doğrudur; ama insan belirli bir fizyolojik çevre içinde olduğu kadar toplumsal, siyasal ve psikolojik bir çevre içinde de evrim geçirmiştir ve bunlar da geri dönüşü olmayacak biçimde tahrip edilebilir. İnsanlık hava kirliliğinden boğulabileceği gibi; temel dil, hukuk ve mitos yapılarından yoksun bırakıldığı için de çürüyüp yok olabilir. İnsani olanı, radikal tekel ve toplumsal kutuplaşma kadar gelecek şoku da tahrip edebilir.

Giderek yükselen dengesizliği tanımak için, bu beş alanın her birinde kavramsal ölçütler kullanılabileceğini savunmuştum. Söz konusu ölçütler, teknoloji toplumunda araçları kuşatacak temel sınırlar geliştirilmesine yardımcı olacak siyasal süreçler için genel ilkeler sağlayabilir. Böylesi sınırlar, halkın denetiminde tutulabilecek iktidar yapılarını çevreler.

Bu sınırların ötesinde büyüyen araçlar siyasal denetim alanından kaçmış olur. İnsanın kendi hakkını savunma yeteneği, üstünde hiç söz hakkına sahip olmadığı süreçlere köleliğiyle ortadan kalkar. Biyolojik işlevler, çalışma, anlam, özgürlük ve kökler –eğer bunlara hâlâ sahipse– araçların mantığından en üst düzeyde yararlanan ayrıcalıklar durumuna indirilmiştir. İnsan, bütünleşmiş devletin tarifsiz ölçüde uysal bir dayanağı durumuna getirilmiştir. Anayasa hükmü biçiminde ifade edilen temel sınırlar olmaksızın, insanın onurlu ve özgür biçimde varlığını sürdürmesi engellenir.

Bugünkü araştırmalar ağırlıkla iki yönde yoğunlaşıyor. Daha iyi malların daha iyi biçimde üretilmesini sağlayacak atılımlara yönelik araştırma ve geliştirme ile insanı daha fazla tüketebilmesi için korumaya yönelik genel sistem analizi. Gelecekteki araştırmalar karşı yönde kol almak zorundadır; buna dipkoçanı araştırması diyelim. Dipkoçanı araştırmasının başlıca iki görevi vardır: Bir araçtaki öldürücü mantığın başlangıç evrelerini keşfetmek için yol gösterici ölçütler sağlamak ve hayatı en iyi biçimde dengeleyen, dolayısıyla herkes için özgürlüğü en üst düzeye çıkaran araçlar ve araç sistemleri geliştirmek.

Dipkoçanı araştırması ne yeni bir bilim dalı ne de disiplinlerarası bir projedir. İnsanın araçlarıyla ilişkisindeki boyutların çözümlenmesidir. Her insanın eşmerkezli birkaç toplumsal çevre içinde yaşadığını biliyoruz. Her toplumsal çevreye tekabül eden doğal ölçekler kümesi vardır. Yüz yüze gruplar, üretim birimleri, şehir, devlet ve insanların dünya ölçeğindeki örgütlenmeleri için bu böyledir. Bu toplumsal çevrelerin her birine tekabül eden belli mesafeler, dönemler, topluluklar, enerji kaynakları ve enerji alanları da vardır. Bu boyutların her birinde kendisine tekabül eden doğal ölçeklerin ötesinde zaman, mekân ya da enerji gerektiren araçlar işlevsel değildir. Söz konusu çevreyi yaşanabilir kılan homeostaziyi altüst ederler. Bugün insan ihtiyaçların soyut hedefler

cinsinden tanımlama ve bunları, teknokratların değişen durumlara göre çözümler uygulayabileceği sorunlar gibi ele alma eğilimindeyiz. İhtiyacımız olan şey, teknolojinin, somut topluluklarca, kendi özlemlerini başkalarının benzer özlemlerini engellemeksizin yerine getirmek üzere kullanılabileceği boyutları bulmaya yönelik akılcı araştırmadır.

Aşıldıkları zaman yıkıma yol açan engeller, bir toplumun, özgürce araçlarına koyduğu sınırlardan farklı niteliktedir. Birincisi, hayatta kalmanın mümkün olduğu alanı saptar; ikincisiyse kültürel olarak tercih edilen bir çevrenin şeklini belirler. Birincisi homojen bir sınıflandırma için gereken koşulları belirlerken, ikincisi şenlikli adalet için gerekli koşulları koyar. Yok olmayı engelleyecek sınırlar, tüm endüstri sonrası toplumlar için temel gereklerdir. Mutlaka gerekli olan sınırlardan daha dar sınırlar getiren yasalar, toplum üyelerinin kendi hayat tarzlarını ve özgürlük düzeylerini belirlemek için yaptıkları ortak tercihlerin sonucudur.

Çevreyi korumak için sesten hızlı ulaştırma, toplumsal kutuplaşmayı önlemek için hava ulaşımı, radikal tekele karşı korunmak için arabalar, kolayca ortadan kaldırılabilir. Bu noktada vurgulamaya çalıştığım amaçlar arasındaki denge, arzu edilir amaçları seçmek için bir başka ölçüt sağlar. Bu dengeyi göz önüne alarak yüksek hızda işleyen kitle taşımacılığını bile dışlamak mümkün olabilir.

Bir de büyümenin henüz hayatı yok etmeye yönelmemekle birlikte, bir aracı özgül amaçlarına karşıt kıldığı işlevsel yozlaşma vardır. Bir başka deyişle, araçların bir optimal, bir dayanılabilir, bir de negatif erimleri vardır. Dayanılabilir olan aşırı verimlilik de bir dengeyi bozar, ama bu denge daha önce ele aldıklarımızdan daha örtük, öznel bir dengedir. Burada tehdit altında olan denge, kişisel maliyet ile kazanım arasındaki dengedir. Daha genel olarak, araçlarla amaçlar arasındaki dengenin algılanması şeklinde ifade edilebilir. Amaçlar, onlara ulaşmak için seçilen araçlara boyun eğmeye

başlayınca, araçları kullanan kişi ilkin engellenme duygusunu yaşar, sonra ya onları kullanmaktan vazgeçer ya da çıldırır. Çıldırtıcı işler Hàdes'te* en büyük ceza sayılır ve sadece tanrılara karşı işlenen küfür suçu için kullanılırdı. Sisyphos bir taşı yuvarlayarak bir tepeye çıkarmak zorunda bırakılmıştı ve her seferinde taş aşağı yuvarlanıyordu. Çıldırtıcı davranış bir toplumda standart duruma gelince, insanlar buna katılma hakkını elde etmek için rekabete girmeyi öğrenirler. Kıskançlık gözlerini kör etmiştir ve vazgeçemedikleri alışkanlıklar için birbirleriyle rekabet ederler.

Herhangi bir toplu taşıtın azami hızı saatte belirli bir kilometreyi aştığında, ortalama yolcu için yolculuk süresi ve ulaşım maliyeti artar. Bu taşıma sisteminin herhangi bir noktadaki en yüksek hızı saatte belirli bir kilometreyi aşarsa, çoğu kişi trafik sıkışıklığında, aktarma beklerken ya da kazalar yüzünden daha fazla zaman harcamak zorunda kalır. Kullanmak zorunda bırakıldıkları ulaşım sisteminin bedelini ödemek için de daha fazla zaman harcayacaklardır.

Kritik hız bir ölçüde çeşitli etkenlere bağlıdır; coğrafya, kültür, pazar kontrolü, teknoloji düzeyi ve para akışı. Bir nicelik bu kadar çok değişkenden etkileniyorsa, değerinin de çok geniş bir alan içinde dalgalanacağı düşünülebilir. Oysa gerçek bunun tam tersidir. Bir topluluktaki insanların ulaşımında kullanılan herhangi bir taşıtın hızından söz ettiğimizde, bu kritik hızın değişme alanının çok dar olduğunu görürüz. Aslında bu hız aralığı ihtimal verilemeyecek kadar dar ve düşüktür; trafik mühendislerinin harcadığı bunca zamana değmez.

Banliyö ulaşımı, sistemin herhangi bir yerinde bisikletle erişilen hızdan daha yüksek hızlara izin verince, negatif kazanımlar doğurur. Sistem içinde herhangi bir noktada bisiklet hız sınırı bir kez aşıldı mı, ulaştırma endüstrisinin hizmetinde harcanan kişi başına aylık zaman da artar.

* Yunan mitolojisinde ölüler ülkesi. (y.h.n.)

Yüksek verim zaman yokluğuna yol açar. Zaman, bir ölçüde tüketim ve tedavi zaman aldığı için, bir ölçüde de üretime bağımlılık ondan vazgeçmeyi pahalılaştırdığı için, gittikçe kıtlaşır. Tüketim toplumunda ne kadar zenginleşirsek, boş zamanlarımızda ve çalışırken ne kadar çok değer derecesini aştığımızı da o kadar keskin biçimde kavrarız. Piramit üstünde ne kadar yüksekteysek, aylak aylak oturmak ve görünüşte üretken olmayan uğraşlar için zaman ayırmamız da o kadar güçleşir. Bahçedeki kuşları dinlemenin hazzı, stereo "Bütün Dünyadan Kuş Ötüşleri" plaklarının gölgesinde kalır; ormanda kuş seyretmek için çıkılacak bir gezi paketinin hazırlıkları parkta yürümeye zaman bırakmaz. Bütün bağlantılar uzun vadeye göre yapılınca, zamanı ekonomik biçimde kullanmak da zorlaşır. Staffan Linder'a göre, gelecek için aşırı taahhütlerde bulunmaya güçlü bir eğitimimiz var. Öyle ki gelecek artık bugün olduğunda – günde 24 saat değil de, yaklaşık 30 saat üzerinden taahhütlerde bulunduğumuz için– hep büyük bir zaman darlığı içinde buluyoruz kendimizi. Refah toplumlarında zamanın birbiriyle rekabet halindeki kullanımlarının bulunması ve marjinal faydasının yüksek olmasının yanında, aşırı taahhütlerde bulunmak da bir baskı ve rahatsızlık duygusu yaratıyor.

Hızlı ulaştırmanın veri kabul edildiği bir toplumda yaşamak, zamanı bu iki bakımdan da darlaştırır. *Çok sayıda* kişinin hızlı taşıtlar kullanmayı gerektiren faaliyetleri, taşıtların hızı belirli bir noktayı aşınca, toplum üyelerinin *çoğunun* zaman bütçesinde gittikçe artan bir yer kaplar. Bu noktadan sonra ulaşım faaliyetlerinin durağan faaliyetlerle rekabeti, özellikle sınırlı taşınmaz mallar ve mevcut enerjinin dağıtımı konusundaki rekabetle kızışır. Hız arttıkça, bu rekabet de katlanarak büyür. Ulaşıma ayrılan zaman, hem işten hem boş vakitten çalar. Bu yüzden taşıtlar ne kadar hızlıysa, onları her zaman dolu tutmak da o kadar önem kazanır. Bu taşıtlar kişisel olarak kullanılmak üzere yapılmışsa orantısız

biçimde pahalı ve kıt olma; kamu araçlarıysa büyük olma, seyrek aralıklarla ve ancak birkaç hatta çalışma eğilimindedir.

Hız arttıkça, hayat tarzları, daha da zorba biçimde taşıtlara uyum sağlar. Daha kısa dönemler saptanması için sürekli düzeltmeler ve yenilikler yapmak; aylar hatta yıllar önceden randevular alıp bağlantılar kurmak gerekir. Maliyeti yüksek olan bu bağlantıların bazıları yerine getirilemeyeceği için de sürekli bir başarısızlık duygusu yaşanır, bu da sürekli bir gerilim yaratır. İnsan programlanmaya ancak bir ölçüde boyun eğebilir. Hız bir noktayı aşınca ulaştırma sistemi, insanın toplumsal denetimlere tahammülünü tüketmede öteki sistemlerle yarışa girer.

Makineler ilk beş ölçütle ortaya çıkarılamayacak kadar düşük güç düzeylerinde insana karşı çalışmaya başlar. Ama bu beş ölçüt hayat ve özgürlük için gerekli güvenceleri saptarken, amaçlar arasındaki denge farklı bir değer türüne dayanır. Gücün yapısal olarak sınırlanması için ampirik ölçütlerden çok, kavramsal ölçütler konabilir. Herhangi bir azınlıktan görebileceği ya da çocuklarının uğramasını istemediği zararları dizginlemek, çoğunluk için nispeten kolay olmalı. Bir aracın toplumsal bakımdan en arzu edilir gücünü belirlemek ise farklı niteliktedir ve ancak siyasal bir sürecin ürünü olabilir. Hızlı ulaştırma için harcanan zaman karşılığında elde edilen değer, uygarlığın somut bir tercihi olarak bir toplulukta özgürlük düzeyi konusunda varılan görüş birliğine bağlıdır.

Bisiklet hızını aşan ulaştırmanın çevreden de enerji toplaması gerekir. Hız doğrudan güce dönüşür ve güç, çok geçmeden katlanarak artmaya başlar. Amerika Birleşik Devletleri'nde dönüştürülen enerjinin yüzde 20'si taşıtları yürütmek için yüzde 10'u da yolları taşıtlara açık tutmak için kullanılıyor. Bu miktar, Hindistan ve Çin ekonomileri için gereken –ev ısıtması hariç– toplam enerjiyle kıyaslanabilir. Amerika Birleşik Devletleri'nde sadece bisikletten daha hızlı

hareket etmek üzere yapılmış taşıtları yürütmek için kullanılan enerji, bisiklet hızıyla hareket etmek istediği halde, hasta ya da yaşlı olduklarından, ağır bir yük taşımak ya da uzun bir mesafe katetmek ya da sadece dinlenmek istediklerinde pedal çevirmeyen ya da çeviremeyen kişiler için 20 kat daha fazla araca yardımcı motorlar eklenmesine yetecek miktardadır. Bisiklet hızının üzerindeki hızlar, yalnızca dünya ölçeğinde eşit bir bölüşüm ilkesinden yola çıkarak ortadan kaldırılmalıdır. Böyle bir öneriyi kabul etmeye yetecek kadar güçlü, eşit bir görüş birliği olabileceğini varsaymak sadece fantezi kuşkusuz. Yine de daha yakından incelendiğinde çoğu topluluk, hareketliliğin eşit bölüşümü için gereken hız sınırının, aynı zamanda topluluk hayatına azami değeri veren optimal hıza da çok yakın olduğunu görecektir. Phileas Fogg* saatte 20 mil sabit hızla dünya çevresindeki gezisini 80 günün yarısı kadar zamanda tamamlayabilirdi. Şenlikli enerji araçlarıyla, mümkün olan en geniş özgürlüğe ulaşmak için yaratıcı politikalar keşfetmek amacıyla simülasyon çalışmaları yapılsa yararlı olurdu. Hız, saatte 10 mil ile sınırlansa, Kalküta'da trafik akışının istikrar kazanması kimin yararına olur? Peri ordusunun, ulusun hızını saatte 20 mil ile sınırlamak için ödeyeceği bedel nedir? Tüm öteki taşıtların bisiklet ve yelkenli gemilerin hızıyla sınırlanması; eşitlik, eylemde bulunma gücü, sağlık ve özgürlük adına ne gibi kazançlar sağlar?

Negatif kazanım yalnızca ulaştırmaya özgü değil. Öldürücü hastalıklara yakalanmış hastaların gördüğü tedavinin yüzde doksanı, hastaların sağlık durumuyla ilgisizdir ve hayatı gözle görülür derecede uzatmaksızın, çekilen acıları ve sakatlığı artırma eğilimindedir. Bir hastaya en iyi biçimde bakılması için, hizmetlerin en üst derecede uygulanabilmesi bir ölçüde mümkündür. Bunun ötesinde, GSMH bir ulusun zenginliğini nasıl ölçüyorsa, sağlık faturaları da hastanın

* Jules Verne'in "80 Günde Devriâlem" romanının kahramanı. (ç.n.)

sağlığını öyle ölçer. Her ikisi de üretilen faydanın pazar değeriyle, üretimin istenmeyen yan ürünlerini karşılamak için gereken korunma harcamalarına aynı ölçüde katkıda bulunur. Tıptaki teknolojik ilerleme, önce iyileştirici olmaktan çıkar, sonra artık ömrü de uzatamaz. Bir tür, ölümü inkâr etme törenine dönüşür. Makinelere en uygun kişiliğin en göz alıcı performansı gösterdiği son bir yarıştır bu.

Dipkoçanı araştırması her şeyden önce artan marjinal faydasızlığın ve büyüme tehdidinin çözümlenmesiyle ilgilidir. Daha sonra şenlikli üretimden en iyi biçimde yararlanacak genel kurumsal yapı sistemlerinin keşfedilmesiyle ilgilenir. Böyle bir araştırma psikolojik dirençle karşılaşacaktır. Büyüme bağımlılık yaratır hale gelmiştir. Eroin bağımlılığı gibi bu alışkanlık da temel değer yargılarını çarpıtır. Her tür müptela, gittikçe azalacak doyum için gittikçe artan bedeller ödemeye hazırdır. Yükselen marjinal faydasızlığa dayanabilir. Daha köklü olan engellenmeye karşı kördür; çünkü hep sütçü beygirlerine oynamaktadır. Ulaştırmanın yer değiştirmeye harcanan zaman ve çabayı azaltmak yerine, hızlı hareket sağlaması gerektiğini düşünmeye alışmış kafalar, bu karşıt hipotezden ürküyorlar. İnsan, özü gereği devingendir; insanın bacaklarını kullanarak ulaşabildiğinden daha yüksek hızın, halkın yapacağı fedakârlıkla desteklenebilmesi için, bunun daha büyük toplumsal değer taşıdığının kanıtlanması gerekir.

Dipkoçanı araştırması insanların araçlarıyla olan ilişkilerini berraklaştırıp canlandırmalıdır. Mevcut kaynakları ve bunların çeşitli kullanımlarının sonuçlarını sürekli olarak gözler önüne sermelidir. Hayatın dayandığı dengelerden birini tehdit eden bir yönelim ortaya çıktığında insanları uyarmalıdır. Dipkoçanı bu tür yönelimlerden doğrudan zarar gören halk sınıflarının saptanmasına ve insanların, kendilerini bu sınıfların üyesi olarak tanımalarına yardımcı olur. Çıkarları başka açılardan çatışan çeşitli gruplardan ki-

şiler için belirli bir özgürlüğün nasıl tehlikeye düşebileceğini gösterir. Herhangi bir grup ya da ittifakın özgürlük taleplerinin, herkesin zımni çıkarlarıyla özdeşleştirilebileceğini göstererek bütün toplumu kuşatır.

Büyüme cinnetinden vazgeçme sancılı olacaktır; özellikle geçişi yaşamak zorunda kalacak kuşaklar ve herkesten çok da tüketimin iyice yeteneksizleştirdiği kişiler için. Bunların durumu canlı biçimde hatırlanabilirse, gelecek kuşağın, kendilerini köleleştireceğini bildikleri şeylerden sakınmasına yardımcı olabilir.

4
İyileşme

Buraya kadar hayatın dengesinin bağlı olduğu beş boyutu ele aldım. Bu boyutların her birinde, insan hayatını oluşturan homeostaziyi korumak için dengede tutulması gereken eğilimlere işaret ettim. Doğal güçleri denetlemenin, ancak doğadan yararlanmanın doğayı insan için yararsız hale getirmediği sürece işe yarayacağını; insanların kendileri için yapabilecekleri şeylerle, anonim kurumların hizmetindeki araçların insanlar için yapabileceği şeyler arasındaki hassas dengeyi güçlendirdikleri zaman, kurumların bir işlevi olacağını savundum. Resmi öğretim de bir dengeye dayanır. Özel düzenlemeler hiç bir zaman bağımsız öğrenme fırsatlarından ağır basmamalıdır. Toplumsal hareketlilikteki artış, toplumu

daha insani kılabilir; ama eğer azınlığı çoğunluktan ayıran güç farkı azalıyorsa. Son olarak da yenilik oranındaki artış, ancak gelenekle köklerini koparmamışsa, böylelikle anlam bütünlüğünü ve güvenliği de sağlamlaştırıyorsa değer taşır.

Bir araç insanın denetimi dışına çıkarak önce onun efendisi, sonra da celladı olabilir. İnsanlar, sandıklarından daha kısa sürede araçların egemenliğine girebilir: Saban insanı bir bahçenin efendisi kılar; ama aynı zamanda kurak bölgelerden göç etmek zorunda bırakır. Doğanın intikamı sonucu, hayatta babalarından daha az uygun olan ve kendilerine daha az uygun bir dünyaya gelen çocuklar doğabilir. *Homo faber** bir kara büyücünün çırağına dönebilir. Uzmanlaşma gündelik yaşantısını öylesine karmaşık hale getirir ki kendi faaliyetlerine yabancılaşmaya başlar. İlerleme tutkunluğu hiç kimsenin asla hedefe ulaşamadığı bir yarışa mahkûm edebilir insanları.

Araçların büyümesi iki alanda gerçekleşebilir: Makinelerin, insanın yeteneklerini artırmak için kullanıldığı ve insan işlevlerini azaltmak, yok etmek ya da bunların yerini almak için kullanıldığı alanlar. İlkinde bir birey olarak insan kendi adına otorite kullanabilir ve dolayısıyla sorumluluk üstlenebilirken, ikincisinde bunları makine üstlenir; önce hem makineyi işletenin hem de ondan yararlananın seçme ve güdülenme alanını daraltır, sonra her ikisini de kendi mantığını ve isteklerini dayatır. İnsanın varlığını sürdürmesi, herkesin bu alanları tanımasına ve özgürlük içinde hayatta kalmayı seçmesine, araçlarla kurumların öz yapılarını değerlendirebilmesine imkân veren yöntemlerin yerleştirilmesine bağlıdır. Yapıları gereği yıkıcı olan araçlar ve kurumlar dışlanıp, yararlı olanlar da denetlenebilmelidir. Zararlı aracın dışlanması, yararlı olanınsa denetlenmesi, günümüz politi-

* Homo faber: Latince, yapan yaratan insan: Bergson'un felsefesinde Homo sapiens'in tersine maddi ortamı olduğu kadar, manevi anlamda kendini de biçimlendirebilen, değiştirebilen insan. (y.h.n.)

kasının iki büyük önceliğidir. Aşırı verimliliğin çok yönlü bir şekilde sınırlanması yalın ve siyasal bakımdan etkili bir dille ifade edilmelidir. Ne var ki bu acil görev üç amansız engelle karşı karşıyadır: Bilimin putlaştırılması, gülük dilin yozlaştırılması ve toplumsal kararların alındığı resmi sürecin saygınlığını yitirmesi.

1. Bilimin Mitostan Arındırılması

Her şeyden önce siyasal tartışmalar, bilime ilişkin bir kuruntu ile karışıklığa itilmiştir. Bilim terimi, kişisel bir faaliyetten çok, kurumsal bir girişim, bireylerin önceden belirlenemeyecek yaratıcı faaliyetlerinden çok, bulmaca çözme anlamı kazanmıştır. Bilim artık, tıpkı tıbbın daha iyi sağlık üretmesi gibi, daha iyi bilgi meydana getiren hayali bir üretim kurumunun etiketi olarak kullanılıyor. Bilginin doğasına ilişkin bu yanlış anlamanın yol açtığı zarar; sağlık, eğitim ya da hareketlilik kavramlarının kurumsal ürünlerle özdeşleştirilmesi sonucu uğradığı zarardan bile daha derindir. Daha iyi sağlık konusundaki sahte beklentiler toplumu yozlaştırır; ama sadece belli bir anlamda. Sağlıklı çevrelere, sağlıklı yaşama biçimlerine, kişinin komşusunu gözetmesine karşı ilginin azalmasını teşvik eder. Sağlığa ilişkin aldanışlar ayrıntı düzeyindedir. Bilginin kurumsallaşmasıyla daha genel ve daha alçaltıcı bir yanılgıya yol açar. İnsanları, kendileri için bilgi üretilmesine bağımlı kılar. Ahlâki ve siyasal düş gücünün dumura uğramasına neden olur.

Bu kavrayış kargaşası, tek tek yurttaşların bilgilerinin, bilimin "bilgi"sinden daha az değerli olduğu yanılsamasına dayanır. İlki, bireylerin düşüncesidir, özneldir ve politikaların dışındadır. İkincisiyse "nesnel"dir, bilim tarafından tanımlanıp uzman sözcüler tarafından ilan edilir. Bu nesnel bilgi, arıtılabilen, sürekli geliştirilebilen ve günümüzde "karar alma" olarak adlandırılan süreci beslemekte kullanılan bir mal olarak görülür. Bilgi stokunun denetlemesi aracılığıyla

yönetimin oluşturduğu bu yeni mitoloji, kaçınılmaz olarak halk yönetimine güveni zayıflatır.

Dünya hiçbir bilgi içermez. Nasılsa öyledir. Ona ilişkin bilgiler organizma içinde, organizmanın dünyayla olan etkileşimi aracılığıyla yaratılır. Bilginin insan vücudu dışında depolanmasından söz etmek semantik bir tuzağa düşmektir. Kitaplar ya da bilgisayarlar da dünyanın birer parçasıdır. Başvurulduğunda bilgi verebilirler. Bilgi sağlama potansiyeli olan araçları bilginin kendisiyle karıştırmak, öğrenme ve kavrayış sorununu entelektüel görüşümüzün kör noktasına atmış oluruz. Potansiyel karar verilerini kararın kendisiyle karıştırdığımız zaman da aynı şeyi yapıyoruz demektir.

"Daha iyi bilgi"ye duyulan aşırı güven, kendi kendini haklı çıkaran bir kehanet haline gelir. İnsanlar önce kendi yargılarına güvenmeyi bırakır, sonra da gerçekten bilip bilmediklerinin kendilerine söylenmesini isterler. "Daha iyi karar alma"ya duyulan aşırı güven de önce insanların kendi adlarına karar verme yeteneklerini engeller, sonra da kendi başlarına karar verebileceklerine olan inançlarını zayıflatır.

İnsanların kendi adlarına karar vermekten gittikçe daha aciz olması, beklentilerinin yapısını da etkiler. Kıt kaynaklar için çekişmeyi bırakıp, bol keseden vaatler için rekabet etmeye başlarlar. Çile çekerek hüküm verme yerine dünyevi törenlere başvurulur. Bu törenler ders programı, tedavi ya da adli dava türünden bir menünün sunduğu şeylerin çılgınca tüketimi biçiminde örgütlenir. Bilimin bütün insanların ve herkesin nesnel olarak doğrulanmış erdemlerine göre refah sağlayacağı vaadi, kişisel çatışmayı yaratıcı meşruluğundan yoksun bırakır. Kendi ölçütlerine göre, kendi haklarına ilişkin kararlar almayı "öğrenmemiş" kişiler, dev makinelerin oynadığı bir dünya oyununda piyon olurlar. Artık hiç kimse toplumun sürekli yenilenişine kendi başına katkıda bulunamaz. Bilimin ürettiği "daha iyi bilgi"den medet umulması,

kişisel kararları, süreğen bir tarihsel ve toplumsal sürece katkıda bulunma gücünden yoksun bırakmakla kalmaz; tecrübenin geleneksel olarak paylaşıldığı tanıklıklara dayanan kuralları da tahrip eder. Bilgi tüketicisi kendisine verilen paket programlara bağımlıdır. Komşusunun ve patronunun da aynı programları gördüğü, aynı sütunları okuduğu beklentisiyle güven duyar. Bir bilimin, bir mesleğin ya da siyasal partinin ürettiği olağanüstü nitelikli bilgiye gittikçe daha fazla başvurulmasıyla, kişisel kesinliklerin dürüstçe değiş tokuş edildiği süreç zayıflar. Anneler, reklamcının ya da doktorun tavsiyelerine göre çocuklarını zehirler. Mahkemede ve parlamentoda bile, bilirkişi tanıklığı kisvesi altında çok iyi gizlenmiş bilimsel söylentiler, adil ve siyasal kararları etkiler. Yargıçlar, hükümetler ve seçmenler tanımlanmış ve sürekli bir kıtlık durumunda çatışmaları çözümlemenin gerekliliği konusunda kendi tanıklıklarından vazgeçip, kendilerinin de itiraf ettiği gibi tümüyle anlayamadıkları verilere dayanarak, daha fazla büyümeden yana oy kullanır.

Toplumlar bilime fazla güvenmeye başlayınca, büyümenin üst sınırlarını belirlemeyi de uzmanlara bırakırlar. Bu vekâlet bir aldatmaca üstüne kuruludur. Uzmanlar halkın şiddetle yakınacağı düzeyin biraz altında standartlar saptayabilir. Halkı içten içe hoşnutsuz tutup başkaldırıyı erteleyebilirler. Ama kendi uzmanlık bilgilerini sınırlama hakkı, kapalı meslektaş gruplarına emanet edilemez. Onların sıradan adamı temsil etmelerini de bekleyemeyiz. Bilimsel uzmanlık, insanların nelere katlanabileceğini saptayamaz. Hiç kimse, bu konuda kendi adına karar verme hakkından vazgeçemez. İnsanlar üstünde deney yapmak kuşkusuz mümkündür. Nazi hekimleri organizmanın nelere dayanabileceğini keşfe çıkmıştı. Ortalama insanın işkence altında ne kadar yaşayabileceğini buldular; ama bu onlara, bir kimsenin nelere tahammül edebileceği konusunda bilgi sağlamadı. Bu hekimler, Hiroşima'dan iki gün sonra ve Nagazaki bomba-

lanmadan bir gün önce Nüremberg'de imzalanan hüküm uyarınca mahkûm oldular.

Bir halkın nelere tahammül edeceği deneyle öğrenilemez. Uç durumlarda (hapiste, keşif yolculuğunda ya da bir deney sırasında) belirli gruplara neler olacağını bilebiliriz. Bu tür örnekler, bir toplumun, o topluma hizmet için yapılmış araçlarla kuralların yol açtığı yoksunluklara ne ölçüde katlanacağını göstermez. Bilimsel ölçümler, belirli bir çabanın, hayatın önemli bir dengesini tehdit edeceğini öne sürebilir. Bireysel ve toplumsal hedeflerin nasıl sınırlanacağını ise ancak, çok daha karmaşık gündelik kanıtlardan hareket eden ve sağduyulu insanlardan oluşmuş bir çoğunluk belirleyebilir. Bilim, insanın evrendeki yerinin boyutlarını berraklaştırabilir. Üyelerinin altında yaşayacağı çatının boyutlarını, diyalektik biçimde seçecek olansa, ancak siyasal bir topluluktur.

2. Dilin Yeniden Keşfedilmesi

Bir düzine kadar mucit 1830 ile 1850 arasında enerjinin sakınımı yasasını formüle etti. Bunların çoğu mühendisti ve birbirlerinden bağımsız olarak evrenin değişken hayat gücünü, makinelerin yapabileceği iş cinsinden yeniden tanımladılar. Yüzyıllardır *vis viva** denen esrarlı kozmik bağ, laboratuvarda yapılabilen ölçümlerle tanımlanabilecekti artık.

Aynı dönemde endüstri, ilk kez diğer üretim biçimleriyle başarılı bir şekilde rekabet edebiliyordu. Endüstrideki performans, artık insanın tüm ekonomi içindeki verimliliği için bir ölçek oldu. Ev işi, çiftçilik, el sanatları ve reçel yapımından ev yapımına kadar değişen geçimlik faaliyetler yardımcı veya ikinci sınıf üretim biçimleri olarak görülmeye başlandı. Endüstriyel üretim biçimi, toplum içinde onunla birlikte var olan üretim ilişkileri bağını önce yozlaştırdı, sonra da felç etti. Tek bir üretim biçiminin tüm toplumsal ilişkiler üstünde kurduğu bu tekel, onu gölgede bırakan firmalar arası reka-

* Latince, hayat gücü, yaşama enerjisi. (y.h.n.)

betten daha derindir. Yüzeydeki rekabette, kazanan kolayca tanınabilir: Daha sermaye, – yoğun çalışan fabrika, daha iyi örgütlenmiş olan işletme, kaynaklardan ve korunmadan daha çok yararlanan endüstri dalı, ekonominin olmadığı alanları en önü alınmaz biçimde dağıtan ya da savaş için üretim yapan şirket gibi. Geniş ölçekte bu yarış, çokuluslu şirketler ve endüstrileşmekte olan ulusal devletler arasındaki rekabet biçimini alır. Ama devler arasındaki bu ölüm oyunu, yarışmacılara sunduğu törensel hizmetin gözden kaçmasını sağlar. Yarışma arenası genişlerken, endüstriyel yapı da dünya toplumuna kabul ettirilir. Anonim üretim biçimi yalnızca kaynaklar ve araçlar üstünde değil, insanların düş gücü ve güdüleri üstünde de radikal bir tekel kurar. Siyasal sistemler, giderek genişleyen bu endüstriyel yapının kendi denetimleri dışında olduğunu görmeksizin, karşıt inançlar adına ona isim koymak için yarışmaktadır. Anonim tekellerin, toplumun temel yapısal düzeyiyle bütünleşmesine, insanın endüstrileşmesi denebilir. İnsanların özgürleşebilmesi için bu eğilim tersine çevrilmelidir. Ama endüstrinin dili de yozlaştırması, bu sorunun formüle edilmesini müthiş zorlaştırıyor.

Dil, endüstriyel üretim biçiminin algılama ve güdülenme üstündeki tekelini yansıtmaktadır. Endüstrileşmiş ulusların dilleri, yaratıcı çalışma ve insan emeğinin ürünlerini endüstri ürünleriyle özdeşleştirir. Bilincin maddileşmesi Batı dillerinde izlenebilir. Gündelik dilde çocukların ne "öğrendiği" sorulurken, okullar "eğitim!" sloganıyla işler. İşlevlerin fiilden isme doğru yer değiştirmesi, toplumsal düş gücünün yoksullaşmasını göstermektedir. Adcı [nominalist] bir dil konuşan kişiler, alışkanlıkla, *işim var* demekle, *iş* ile aralarındaki mülkiyet ilişkisini ifade ederler. Tüm Latin Amerika'da, işçi ya da bürokrat olsun, yalnızca ücretliler işim var der; köylülerse iş *yaptıklarını* söyler. "*Van a trabajar, pero non tienen trabajo.*"* Modernleşmiş ve sendikalaşmış olanlar,

* İspanyolca: Çalışırlar ama işleri yoktur, iş sahibi değildirler. (y.h.n.)

endüstrilerin yalnızca daha fazla mal üretmesini değil, daha çok insan için daha çok iş üretmesini de bekler. İnsanın yalnızca yaptıkları değil, istedikleri de bir isimle belirtilir. "Konutlandırma", bir faaliyetten çok bir malı belirtir. İnsanlar bilgiyi, hareketliliği, hatta duyarlık ve sağlığı elde ederler. Yalnızca işe ya da eğlenceye değil, sekse de *sahip olurlar.*

Fiilden isme geçiş, mülkiyet düşüncesindeki dönüşümü yansıtır. "Sahip olmak," "elinde tutmak" ve "ele geçirmek", insanların okul ya da karayolu sistemleri gibi kurumlarla ilişkilerini belirtmez artık. Araçlarla ilgili iyelik cümleleri, bu araçların ürünlerine, sermayenin faizine, ticaret mallarına ya da bunların işletilmesi ile ilgili herhangi bir imtiyaza hâkim olma anlamına gelmeye başlar. Tam anlamıyla endüstrileşmiş insan, onun için başkaları tarafından yapılan şeylerin kendisinin olduğunu söyler. Okuldan, arabadan, eğlenceden ya da hekimden elde ettiği yararlar için "eğitimin", "ulaşımım"ı, "eğlencem", "sağlığım" der. İngilizce başta olmak üzere Batı dilleri, endüstriyel üretimden neredeyse ayrılmaz hale gelmiştir. Bu yüzden Batılı insanın, mükliyet ilişkilerinin şenlikli bir tarzda yeniden kurulabileceğini öteki dillerden öğrenmesi gerekebilir. Sözgelimi "Mikronezya dillerinde, (artık benden ayrı tutulamayacak olan) kendi eylemlerimle, (kesilip atılabilecek olan) burnumla, (başımın belası olan) akrabalarımla, (onsuz tam erkek olamayacağını) kanomla, (size sunduğum) içkiyle ya da (yutmak istediğim) aynı içkiyle ilişkilerimi ifade etmek için tümüyle farklı düzenlemeler vardır.

Dili bu değişmeye uğramış bir toplumda, yüklemler mal cinsinden, istekler kıt bir kaynak için girişilen rekabet cinsinden belirtilmeye başlanır. "Öğrenmek istiyorum", "eğitim görmek istiyorum" olur. Bir şey yapmaya karar vermek, okul kumarında bir pey talebine dönüşür. "Yürümek istiyorum", "ulaşıma ihtiyacım var" diye ifade edilir. Özne kendini birinci durumda eylemi yapan, ikinci durumdaysa bir tüketici olarak gösterir. Dilin değişmesi de endüstri arenasının

genişlemesine destek olur: Kurumsal değerler için rekabet, adcı dilin kullanılmasında gösterir kendini. Pay almak için girişilen bu rekabet, sonunda kaçınılmaz olarak bir kumar biçimini alır. İnsanlar birer isim olarak algıladıkları şeyler için kumar oynamaya başlar. Kuşkusuz bir rekabet, –hem bir oyuncu kaybederken diğerinin kazandığı– sıfır toplamlı bir oyun hem de –her iki rakibin de diğerinin kaybettiğinden daha fazla kazanabileceği– toplamı sıfır olmayan bir oyun biçiminde örgütlenebilir. Zorunlu okul sıfır toplamlı oyunun bir uç örneği olarak yorumlanabilir. Yalnızca kazananlar ve kaybedenler vardır; tanımı gereği okul, kaybeden kişiden daha az sayıda kişiye ayrıcalık tanır. Özel ulaştırmadan toplu ulaştırmaya geçiş ikinci tür oyunlara bir örnektir: Hiç değilse şimdilik, daha çok sayıda toplu taşıt yolcusu gitmek istediği yere daha çabuk varabilmektedir.

Çatışmanın, kıt mallar için girişilen rekabet biçiminde olması gerekmez. Hangi koşulların özerk eylem üstündeki kısıtlamaları en iyi biçimde kaldırabileceği konusundaki uyuşmazlık da, çatışma konusu olabilir. Çatışma yeni bir özgürlüğün yaratılmasını sağlayabilir; ama adcı dil bu ihtimali karartmaktadır. Çatışma, her iki taraf için de yapabilme hakkı, tanımı gereği ne mal ne de kıt olan şeyler yapabilme hakkı yaratabilir. Yürüme, toplumun biçimlendirilmesine katılma, konuşma ya da eşit biçimde iletişimde bulunma, temiz havada yaşama ya da şenlikli araçlar kullanma haklarını sağlayan çatışma sonucunda, her iki rakip taraf da ölçüsüz bir kazanç olan yeni özgürlük uğruna biraz refahtan yoksun kalacaktır.

Bazı toplumlarda dilin yozlaşması siyasal düş gücünü öylesine kötürümleştirmiştir ki mallara olan talep ile şenlikli araç kullanma hakkı arasındaki fark anlaşılmaz hale gelmiştir. Araçlara uygulanacak sınırlar halk tarafından tartışılamaz. Halkın, acil sorunlara karşı ilgisizliği yeni bir olgu değildir. İnsanlar, nüfus denetiminin acilliğini gör-

meye yıllarca yanaşmadı örneğin. Özgürlük ve şenliklilik adına araçların sınırlanması da şu anda ortaya atılamaycak bir sorundur. Taşıtların hızının sınırlanması zenginlere akıl almaz, yoksullara da alakasız bir fikir gibi görünüyor. Otoyolların yambaşında doğmuş insanlar, hızsız bir dünya düşünemez, Andlar'daki köylü ise bir kimsenin niçin bu kadar hızlı yolculuk etmesi gerektiğine akıl erdiremez. İyi ulaştırmanın bir koşulu olarak yavaşlama şaşırtıcı geliyor. Bir kuşak önce iyi bir evlenme hukukunun koşulu olarak daha fazla cinsel açıklık ve özgürlük önerilmesi nasıl hayâsızlık olarak görüldüyse, araçlara sınırlar konmasını önermek de bugün öyle görünüyor.

Endüstriyel araçların işleyiş yasaları gündelik dile el uzatmaya başlıyor ve insanın kendini şiirle dile getirmesini zorlukla katlanılan, marjinal bir protestoya indirgiyor. Bunun sonucunda insanın endüstrileşmesi, ancak dilin şenlikli işlevi yeni bir bilinçle sağlığa kavuşturulursa tersine çevrilebilir. İnsanların, toplumun biçimlendirilmesinde herkesin pay sahibi olma hakkını talep ve iddia ederken ortaklaşa kullandığı dil, onların tasarlanıp yönlendirilmiş araçlarla ilişkilerini berraklaştırmada, deyim yerindeyse, ikinci sınıf bir araç olur.

3. Hukuksal Prosedürün Düzeltilmesi

Mevcut siyasal ve hukuksal yapının başta gelen amacı, durmadan genişleyen bir üretim toplumunu desteklemek olmuştur. Kişilerin neler yapılması gerektiğine karar verirken izledikleri prosedür, şirketlerin daha fazla –daha fazla bilgi ve karar, daha fazla mal ve hizmet– üretmesini öngören ideolojinin boyunduruğuna girmiştir. Bu sapkınlık, sınırlanmış bir topluma duyulan ihtiyacın gerçek bir toplumsal sürece dönüştürülmesinin önündeki üçüncü engeli oluşturur.

Siyasal partiler, yasama organları ve yargı sistemi sürekli olarak okulların, sendikaların, hastanelerin, otoyol sistemlerinin büyümesini beslemek ve korumak için kullanılmakta-

dır; endüstrilerden söz etmeye gerek bile yok tabii. Giderek, yalnızca polis değil, mahkemeler ve hukuk sisteminin kendisi de, endüstri devletine hizmet için geliştirilmiş araçlar olarak düşünülmeye başlanmıştır. Öyle ki bunların bazen bireyleri endüstriye karşı korumuş olmaları, gücün daha da merkezileşmesini meşrulaştırmaları için bir mazeret haline gelmiştir. Bilimsel yöntemin putlaştırılması ve dilin yozlaşmasının yanı sıra, siyasal ve hukuksal süreçlere duyulan güvenin ortadan kalkması da, toplumun yeni araçlarla donatılmasının önünde önemli bir engel oluşturur.

İnsanlar açık bir dil kullanarak alternatif bir toplumun mümkün olduğunu anlamaya başlıyor. Bu toplumu gerçekleştirebilmeleri için, kendi toplumlarındaki karar alma yapısını yeniden bilinçli biçimde kavramaları gerekir. Böyle bir yapı, insanların topluluk oluşturduğu her yerde vardır. Aynı süreçle, birbiriyle çatışan kararlar da üretilebilir; çünkü bu yapı kişisel değerleri belirlemek ve kurumsal davranışa destek olmak için de kullanılabilir. Ama böyle çatışan sonuçların varlığı, onları yaratan tutarlı bir yapının varlığı ile çelişmez. İnsanlar kendi başlarına bir şeyler öğrenmenin daha iyi olacağını bildikleri halde okulda eğitim *almaya* da karar verebilirler. Kendi evlerinde ölmek istedikleri halde hastaneye götürülmelerine ses çıkarmayabilirler. Bilişsel uyumsuzluk nasıl diyalektiğin temeliyse, çelişen normların aynı anda kabulü de normatif prosedürlerin varlığını gösterir.

Halkın ortak prosedürlerin varlığına olan güveni, bu prosedürler sürekli kötüye kullanıldığı için sarsılmıştır. Sırasıyla ahlâki, siyasal ya da yasal bir niteliği bürünen gerekçelerle, bu prosedürler sınırsız üretimi desteklemek için kullanılmıştır. Kilise alçakgönüllülük, merhamet ve ağırbaşlılık üstüne vaaz verirken, endüstriyel programları finanse etmekte; sosyalistler Stalinist bir üretim biçimi uygulamakta ve örf ve adet hukuku* bireye karşı şirketlerden yana çıkmaktadır.

* *Common law*; eskiden İngiltere'de örf ve adetlerden doğan ve yazılı hukuka ender olarak başvuran hukuk. (ç.n.)

İnsanlar, kurumların nasıl değiştirilmesi gerektiğine ilişkin kararların alınacağı resmi prosedürlere duydukları derin ve ortak bağlılığı yeniden keşfetmezlerse, çok geçmeden bilgisayarlar da araçların daha fazla büyümesi için neler gerektiğini saptamaya başlayacak.

İnsanlar, toplumun araçlarını denetlemek için sürekli, şenlikli ve etkili biçimde kullanılabilecek bir süreç üstünde anlaşmaya varamazlarsa, mevcut kurumsal yapının dönüştürülmesi, ne yasalaştırılabilir ne de daha önemlisi, gelişigüzel sürdürülebilir. İşletmeciler, kurumsal üretkenliği artırmak için her zaman yeniden ortaya çıkacak ve daha iyi hizmet vaadiyle halkın desteğini sağlayacaklardır.

Hukuk, ne zaman toplumsal dönüşüm için bir araç olarak önerilirse, üç itirazla karşılaşılır. Bunlardan biri oldukça yüzeyseldir: Herkes avukat olamaz, dolayısıyla herkes hukuku kendi başına işletemez. Kuşkusuz bu, ancak bir dereceye kadar doğrudur. Belirli topluluklarda yargı sistemlerine benzer sistemler kurulup, bunlar tüm yapıyla bütünleştirilebilir. Profesyonel olmayanların daha fazla katılımını sağlamak için arabuluculuk, uzlaştırma ve hakemlik gibi alternatif mekanizmalara çok daha geniş yer verilebilir. Bu itiraz geçerli olsa bile, benim savumla ilgisi yoktur. Geniş ölçekli üretim kollarının düzenlenmesiyle ilgili konularda, hukuk pekâlâ merkezilikten, mitos ve bürokrasiden arındırılabilir. Ama bu gerçekleşse bile, bazı toplumsal amaçlar karmaşıktır, uzun süre karmaşık kalabilir ve kendilerine tekabül eden yasal araçlar gerektirir. Hele her birinin kendi yüzlerce yıllık geleneği olan büyük topluluklar arasında, dünya ölçeğinde hükümler kararlaştırmak için kullanılacak olursa hukuk, kendisine işlerlik kazandıracak uzmanlık gerektiren bir araç olmaya devam edecektir. Yine de bu, söz konusu uzmanların hukuk fakültesi mezunu ya da dışa kapalı bir mesleğin üyeleri olmalarını gerektirmez.

İkinci itiraz konuyla tamamen ilgili ve çok daha köklüdür. Bugün toplumsal bir araç olan hukuku işleten kişiler,

büyümeye dayalı toplumları kuşatan mitoslardan derin biçimde etkilenmektedir. Mümkün ve uygulanabilir olanı görebilmeleri, endüstriyel olarak üretilen bilgi tarafından belirlenir. Faydacı bir toplumu yönlendirip yönetenlerin, şenlikli bir toplumun koruyucuları olmalarını beklemek safdillik olur. Üçüncü bir itiraz, bu gözlemin taşıdığı önemi güçlendirerek altını çizmektedir. Yargı sistemi yalnızca bir dizi yazılı yasa değildir; bu yasaların yapılıp sonra gerçek durumlara uygulandığı kesintisiz bir süreçtir aynı zamanda. Yasa, bu süreçte yer alan herkese belirli bir kafa yapısını kabul ettirmek için kullanılır. Sonuçta ortaya çıkan yasal içerik, yasa koyucuların ve yargıçların ideolojilerinin cisimleşmiş ifadesidir. Onların bir kültürün özünde var olan ideolojiyi algılayışları, hazırlayıp uyguladıkları yasalardaki yerleşik mitoloji haline gelir. Endüstriyel bir toplumu düzenleyen yasalar bütün, kaçınılmaz olarak o toplumun ideolojisini, toplumsal karakterini ve sınıf yapısını yansıtıp pekiştirir. "Daha fazla" her zaman kamu yararınadır; firmalara, meslek gruplarına, partilere daha fazla güç verilmelidir.

Bu itiraz, toplumsal dönüşümde hukukun kullanılması karşısında ortaya çıkan temel bir güçlüğü belirtirken, asıl noktayı gözden kaçırmaktadır. Ben, bir yasalar bütünü ile bunların oluşturulduğu, tümüyle biçimsel yapıyı birbirinden ayırmaya özen gösteriyorum. Tıpkı kurumların işleyişindeki slogan kullanımını doğal dilin kullanımından ayırdığım ve ileride de, politikalarla biçimsel siyasal süreçleri ayıracağım gibi. Gerek duyduğumuz, paylaşabileceğimiz ve kullanmak zorunda olduğumuz ikinci sınıf araçlar, bu yasalar bütünü değil, söz konusu biçimsel yapıdır.

Amaçlarının işlemlere indirgendiği, halkın bilinç "yükselttiği", hareketlerin "kurtarıcılık" sağlamak tasladığı, insanlardan çok dillerin "konuştuğu" ve politikacıların devrim "yaptığı" bir çağda, araçlarla amaçlar arasındaki ayrımın üstünde ne kadar durulsa azdır. Hukuk, öz ile, "gerekli süreç"

değil de, "gerekli prosedür" denebilecek şey arasındaki genel farkı belirginleştirmeye yardım edebilir.

Örf ve âdet hukukunun tamamlayıcı iki önemli özelliği, onun biçimsel yapısını, önemli bir bunalım anında ortaya çıkan ihtiyaçlara uygulanabilir kılar. Bunlardan biri sistemin özünde var olan süreklilik, ötekiyse çatışmalı niteliğidir. Başka hukuk sistemlerinde de benzer özellikler bulunabilir; ben burada, konunun daha genel biçimde ortaya konabilmesi için, Anglo-Amerikan sistemini seçiyorum.

Yasa yapma sürecinin yapısında bulunan süreklilik, bir anlamda yasalar bütününün özünü muhafaza eder. Bu, yasama evresinde daha az belirgindir. Yasama meclisi üyeleri, anayasal çerçeve içinde kaldıkları sürece, kendi takdirlerine göre yenilik yapmakta özgürdür. Ama aynı zamanda her yeni yasayı mevcut yasama bağlamına uydurmak zorundadırlar. Bu da yeni yasanın mevcut hukuk geleneğinden çok farklı olmamasını sağlar.

Hukukun özüne süreklilik sağlamada mahkemelerin işlevi daha belirgindir. Bir mahkeme mevcut hukuku fiili durumlara uygular. Benzer durumlarda benzer şekilde hüküm verilir, yoksa olguların bugün farklı bir önem taşıdıkları düşünülürdü. Hukuk, geçmişin bugünkü anlaşmazlıklar üstündeki egemen otoritesini, diyalektik bir sürecin sürekliliğini temsil eder. Mahkeme, anlaşmazlığı toplumsal bir konu olarak ele alır ve ona getirdiği çözümleri yasalar bütünüyle birleştirir. Süreç içinde geçmişteki toplumsal tecrübe, bugünkü ihtiyaçlara yeniden uyarlanır. Bugün alınan karar da gelecekteki durumlar için referans olacaktır.

Bu süreçte kullanılan biçimsel yapımın sürekliliği, bir küme önyargının bir yasalar kümesi içinde sürekli olarak somutlaştırılmasından farklı bir şeydir. Buradaki biçimsel anlamda ele alındığında süreklilik sistemi, mevcut herhangi bir yasalar kümesinin içeriğini korumak için tasarlanmamıştır. Bu sistem, dönüşüm geçirmiş bir topluma uygun

düşen yasalar kümesinin sürekli gelişmesini korumak için bile kullanılabilir. Çoğu anayasa, üretime, ayrıcalığa, meslek tekeline ya da verimliliğe üst sınırlar koyacak yasaları önleyen hiçbir hüküm içermez. İlke olarak, yasama organları ve mahkemelerdeki süreç, odağın tersine çevrilmesiyle, böyle yasaların yapılıp uygulanmasına elverişlidir.

Örf ve adet hukukunun çatışmalı niteliği de eşit ölçüde önemlidir. Örf ve adet hukuku, ahlaki ya da teknik bakımdan neyin iyi olduğuyla usul olarak ilgilenmez. Fiili çatışmalar biçiminde yüzeye çıkan karşılıklı ilişkilerin anlaşılması için bir araçtır. Hakların korunmasında ya da iyi saydıkları şeye olan taleplerinin takibinde ısrar etme görevini, söz konusu toplumsal çıkarla doğrudan ilgili olanlara bırakır. Bu, hem yasamada hem de hukuk biliminde işe yarar; karar, çatışan çıkarları kuramsal olarak herkes için en iyi olan yoldan dengeleme eylemidir.

Son birkaç kuşak boyunca bu dengenin üretime yönelik bir toplum yararına tümüyle çarpıtılmış olduğu açık. Ama hukuk yapısının bugün yanlış kullanılıyor olması, karşıt amaçlar için kullanılamayacağını savunmak için yeterli değildir. Büyümenin adaletsizliği alt edebileceği yanılsamasından kurtulmuş, sınırlarla ilgilenen bir topluma çıkarları tümüyle ters düşenler de aynı araçları kullanabilirler. Yeni davacıların ortaya çıkması da yeterli değildir elbette; yasa koyucuların büyüme yanılsamalarından kurtulması ve tarafların, bugün birer olgu sayılan şeylerin yeniden değerlendirilmesindeki çıkarlarını temsil etmek için ortaya çıkması gerektiği de aynı ölçüde doğrudur.

Yalnızca yasama süreci değil, yargı süreci de çatışan toplumsal çıkarların ilgili taraflarca çözümlenmek üzere tarafsız mahkemelere sunulmasına dayanır. Bu mahkemeler sürekli biçimde işler. İdeal olarak, yargıçlar uzlaştırmaları gereken sorunun özüne kayıtsız, sıradan, sağduyulu ve sürecin uygulanmasında uzman olan adamlar ya da kadınlardır. Oysa

uygulamada mahkemeler de iktidarın merkezileşmesine ve endüstriyel üretimin artmasına hizmet eder duruma gelmiştir. Yasa koyucular gibi yargıçlar da, terazi kuruluşların toplu çıkarları yararına ağır bastığında çatışmanın en iyi biçimde dengelendiğine inanırlar; üstelik toplum da davacıları daha çok şey talep etmeye koşullamıştır. Kurumsal üretimden daha çok pay alma talebi, insanın kendi başına bir şey yapma özgürlüğünü kısıtlayan kuruma karşı korunma istemesinden çok daha sık dava konusu olur. Ama örf ve adet hukukunun biçimsel yapısının böyle kötüye kullanılması, yapının kendisini yozlaştırmaz.

Çatışma halindeki prosedürlerin endüstriyel büyümeye karşı koyacak başlıca araç olarak sunulmasına, çoğunlukla itiraz edilir. Toplum zaten, büyük ölçüde bu yargı usullerine dayanmakta, bunların yeni alanlara genişletilmesi sürekli tavsiye edilmektedir. Hukuk reformcuları, daha az olanaklara sahip tüm sınıflara, zencilere, Kızılderililere, kadınlara, ücretlilere, sakatlara yeni silahlar sağlama eğilimindedir. Sonuç olarak, yargı usulleri hantal ve pahalı hale gelmekte, ilgili tarafların ancak pek azı kendini gösterebilmektedir. Kararlar çoğunlukla önemini yitirinceye dek ertelenmektedir. Rolüne uygun davranmak özendirilmekte, bu da yapay gruplar arasında sık sık yeni gerginlikler yaratmaktadır. Çatışma halindeki süreçlerin kullanılabileceği yapılar yaratma yolundan sapılınca, kararlar da kıtlaşmıştır.

Bu itiraz, kişiler arasındaki çatışmaların çözümlenmesinde çatışma halindeki yargı usullerinin çoğaltılmasına karşı çıkıyorsa çok yerindedir. Ama konumuzun özü, ne bireyler arasındaki çatışma ne de gruplar arasındaki rekabet. Toplumdaki temel çatışma, kişilerle kuruluşları karşı karşıya getiren eylemler, olgular ve şeylere ilişkindir. Biçimsel çatışma süreci, kişilerin, temel özgürlüklerinin endüstri tarafından tehdit edilmesine karşı çıkmaları için kullanılabilecek örnek bir araçtır. Bu süreç, hukukun eşit kıldığı iki

ortağın anlaşmazlığına uygun düşen bir araçtır; mağdur taraf bir olguyu ya da ilgili bir yasa veya ilkeyi tartışmak ister ve bu konuyu ötekiyle hâlâ paylaştığı tek çıkar olarak görür. Toplumun yeni araçlarla donatılmasıyla ilgilenen yurttaşlarsa, karşılıklı görüşmeler ve arabuluculukla değil, endüstriyel üretim biçimine ve onun aşırı genişlemesine doğrudan karşı çıkmakla ilgilenirler.

Gündelik İngilizce gibi, biçimsel süreç de şenlikli bir araçtır. Kuşkusuz endüstri kurumları, bu araçların bireyler ve topluluklarca alışılmış kullanımlarını yozlaştırarak kendilerini sağlama almıştır. Yine de dil ve biçimsel süreç, yöneldikleri amaçlardan öz olarak bağımsız kalır. İnsanlar, dili ve hukuksal prosedürleri, doğaları gereği kendilerine alt şeyler olarak savunabilirler. Doğaları gereği başkasına devredilemez oluşları ise, insanlara, bunların değişmiş biçimsel yapılarını kullanmak için gereken güven duygusunu sağlar; insanlar bu yapı aracılığıyla, nasıl kullanılacağı kendilerine çocuklukta öğretilen araçlara tümüyle karşıt içerikleri dile getirebilirler. Hukukun biçimsel yapısı hâlâ, sıradan yurttaşın, bir kuruluşun çıkarıyla çatışan kendi pratik çıkarını toplum önünde dile getirebileceği bir süreç sağlamaktadır. Bu kuruluş devletin temsilcisi, söz konusu çıkar da yürürlükteki ya da önerilmiş bir programın karşısında ya da yanında olsa bile.

Dili ya da hukuku yozlaşmış biçimde kullanmada uzman olan profesyonellerin, ansızın dürüstçe düşünüp davranmaya başlayacaklarını sanmak saçma olur. Okulların çöküşünün bilincinde olan eğitimciler, daha fazla kişiye daha fazla şey öğretmenin yollarını arıyorlar. Hekimler, ellerinde bulunan, genellikle yararlı bilgilerin hiç değilse bir bölümünün, kendi anlaşılmaz alfabeleri dışında ifade edilemeyeceğine inanma eğilimindeler. Amerikan Tıp Birliği'nin, Ulusal Eğitim Birliği'nin veya Trafik Mühendisleri Birliği'nin meslektaşlarının çeteciliğini doğal dille açıklamalarını beklemek fayda-

sızdır. Bugünkü yasa koyucuların, avukatların ve yargıçların da, doğru olanın, önceden kararlaştırılmış iyiden ayrı olduğunu kavrayacaklarına güvenmek boşunadır; onlar için en iyi, şirketlerin daha çok mal üretmesiyle özdeştir. Onlar her çatışmayı, endüstrinin topyekün büyümesi yararına gidermek üzere yetiştirilmişlerdir. Ama insanların, olgular gereği acı çekmek ve ölümü göğüslemek üzere sorumlu biçimde yaşamalarına yardımcı olabilecek ender bir hekim çıkabileceği gibi, bir avukat da çıkıp kişilerin şenlikli bir toplumdaki çıkarlarını temsil etmek için hukukun biçimsel yapısından yararlanmalarına yardımcı olabilir. İstediklerini elde etmesi muhtemelen engellenecek olsa bile, mahkemedeki tiyatro sahnesinde görüşlerini açıklayabilir.

Araçların genişlemesi konusunda iyimserlikle dolu bir toplumda uygulanan yasal yöntemler, bu araçların hizmetindeki kişilerin toplumsal denetimi için en etkili yol haline gelmiştir. Endüstri toplumunun ilerlemesi için hukuk, sistemli biçimde toplumu biçimlendirmek ve dev makinedeki hasar ile aşınmanın, gittikçe daha eksiksiz ve etkili biçimde giderilmesi amaçlarıyla kullanılır. Anglo Amerikan dünyada endüstri, uzun vadede, sosyalist ülkelerin endüstrisinden hep daha başarılı olmuştur. Hukuk, insanları makinelerin denetimine sokmak ve bu denetimi sürdürmek açısından merkezi planlamadan daha etkilidir. Yine de yargı yapısının bugün kötüye kullanılıyor olması, tümüyle karşıt bir amaç için kullanılamayacağını göstermez, böylesine karşıt bir kullanım konusunda fazla iyimser olmamak gerekse bile.

Mevcut yasalar ve yasa koyucular, mahkemeler ve verdikleri kararlar, davacılar ve talepleri, endüstrideki kuşatıcı bir görüş birliği ile iyice yozlaştırılmıştır. Bu görüş birliği, daha fazlanın daha iyi olduğu ve tüzel kuruluşların kamu yararına insanlardan daha iyi hizmet ettiği konusundadır. Ama bu görüş birliği, benim, biçimsel yasal ve siyasal prosedürlerden yararlanmayı göz ardı eden bir devrimin başarısız olacağı

şeklindeki savımı geçersiz kılmaz. İnsanların haklarını, ancak tüm birey ve grupların kendi hakları için kendi gerekçeleriyle direndikleri ve üyeleri aynı şenlikli prosedürü paylaşan aktif bir çoğunluk, kuruluşlardan geri alabilir.

Büyük kurumlarımızın hızını kesmek, onları durdurmak ve kökten değiştirmek için bu prosedürün kullanılması, bu kurumların yöneticileri ile tiryakilerine hukukun yanlış kullanılması ve tanıdıkları tek düzenin çökmesi olarak görünecektir. Uygun şenlikli prosedürün kullanılması bürokrat için, hatta kendine yargıç diyen biri için bile yoz ve yasadışıdır.

5
Siyasal Dönüşüm

Eğer insan çok yakın bir gelecekte, araçlarının çevreye müdahale etmesini sınırlayamaz ve etkili bir doğum kontrolü uygulayamazsa, gelecek kuşaklar birçok çevrebilimcinin haber verdiği kıyameti yaşayacaktır. Bu yaklaşan felaket karşısında toplumun önünde iki seçenek vardır. Ya bürokratik diktatörlüğün belirleyip dayattığı sınırlar içinde hayatta kalmayı bekleyecek ya da hukuksal ve siyasal prosedürleri kullanarak siyasal sürece katılacaktır. Geçmişin ideolojik yanlılıkla yorumlanması, siyasal sürecin kabulünü gittikçe güçleştirmiştir. Özgürlük, güç araçlarına sahip olma hakkı biçiminde yorumlanmaktadır. Akılcı sınırlar konmaksızın

bu hakkı talep edenler, kapitalist ülkelerde bireyler ve özel kuruluşlar, sosyolist ülkelerde devlettir. İyileşme, ancak Batı toplumlarının temel yapısı açık biçimde tanınıp ıslah edilirse mümkün olur. Eski siyasal ve kültürel sömürgeler Batı üretim tarzını sarstıkları zaman da, tümüyle farklı biçimsel yapıları düzeltmek için benzer çabalar gerekli olacaktır.

İnsan hayatının bürokrasi tarafından yönetilmesine ahlaki ne de siyasal temelde kabul edilebilir. Aynı zamanda da eski kitlesel tedavi girişimleri kadar sonuçsuzdur. Elbette bu, başlangıçta çoğunluğun buna boyun eğmeyeceği anlamına gelmez. Nüfusun artıp, kaynakların kıtlaştığını gösteren kanıtların gittikçe çoğalması insanları öylesine korkutur ki, gönüllü olarak Büyük Biraderler'in eline bırakabilirler kaderlerini. Teknokratlara, büyümeye her boyutta sınır koyma ve bu sınırları da daha fazla üretimin mutlak yıkıma yol açacağı noktanın hemen altında tutma yetkisi verilebilir. Böylesi bir *kakotopia** sanayi çağını tahammül edilebilir en yüksek verim düzeyinde tutacaktır.

Bu durumda insan, hayatta kalmasını sağlayan; ama hayatını gittikçe değersizleştiren plastik bir balonun içinde yaşar. İnsanın tahammülü büyümeye konacak en ciddi sınır olduğundan, aklın rüyaları içinde yaşamaya uygun canavarca bir insan tipi üretmeye girişmek için simyacının çabaları tekrarlanacaktır. Bu biçimlendirmenin temel bir işlevi de, daha fazla büyümenin koşulu olarak insanın psikogenetik donanımı olacaktır. İnsanlar doğumlarından ölümlerine kadar evrensel bir okula hapsedilecek, evrensel bir hastanede tedavi edilecek, televizyon ekranlarıyla kuşatılacak ve insan ürünü çevrenin yalnızca adı evrensel hapishaneden farklı olacaktır.

İdari faşizmin alternatifi, toplumun bir üyesinin kıt bir kaynaktan en fazla ne kadar talep edebileceğine halkın karar verdiği siyasal süreçtir. Bu süreç içinde insanlar, uzun bir

* Ütopya'ya karşı; Yunanca "kako: kötü" ve "topos: yer"dir. (y..h.n.)

zaman boyunca bu sınırları nispeten sabit tutma konusunda anlaşır; nüfusun daha büyük bir yüzdesinin daha az şeyle daha fazla iş yapmaya katılmasını sağlamak için sürekli yeni yollar araştırılmasına öncelik verirler. Sade ve tutumlu bir toplumdan yana olan böyle bir siyasal tercih, aşağıdakilerin yalnızca gerekli değil, mümkün de olduğu gösterilmezse boş bir rüya olarak kalacaktır: 1) İçinde bulunduğumuz bunalımın doğası konusunda daha fazla kişinin aydınlatılması ve sınırların gerekli, şenlikli bir hayat tarzının arzu edilir olduğunu anlamaları için somut prosedürler saptamak. 2) Bugün baskı altında olan; ama insanların sade bir hayat sürme haklarını savunan ve insanları doyumlu kılarak şenlikli bir hayata bağlı tutan örgütlenmelerde en çok sayıda kişinin yer almasını sağlamak. 3) Bir toplumda kabul edilen siyasal ya da yasal araçları keşfedip yeniden değerlendirmek ve şenlikli hayatı ortaya çıktığı her yerde yerleştirip korumak için bunların nasıl kullanılacağını öğrenmek. Böylesi yöntemler, şu an için idealist gözükebilir. Ama bu, mevcut bunalım derinleştikçe etkili hale gelemeyeceklerini göstermez.

1. Mitoslar ve Çoğunluklar

Toplumun yeniden yapılandırılmasının önündeki en büyük engel, ne gibi sınırlara ihtiyaç duyulduğuna ilişkin bilginin ya da kaçınılmaz olduğunda bu sınırları kabul edecek kişilerin yokluğu değil, siyasal mitosların gücüdür.

Zengin toplumlarda hemen herkes zararlı bir tüketicidir. Hemen herkes çevreye karşı girişilen saldırganlığa şöyle ya da böyle katılır. Zararlı tüketiciler sayısal birçoğunluk oluşturur. Mitos, onları siyasal bir çoğunluğa dönüştürür. Sosyal çoğunluklar, var olmayan bir sorun konusunda düşsel bir seçmen bloku oluşturur; kazanılmış bir hak olarak büyümenin yenilmez koruyucuları diye "onlara" başvurulur. Bu düşsel çoğunluk siyasal eylemi dumura uğratır. Daha yakından bakıldığında "bunlar" bir grup aklı başında bireydir.

Birisi çevreyi daha fazla kirlenmeye karşı koruma konulu bir konferansa gitmek için jet uçağına binen bir çevrebilimcidir. Bir diğeri, artan verimliliğin işi gittikçe daha kıtlaştırdığını bilen bir iktisatçıdır; yeni istihdam kaynakları yaratmaya çalışır. Ne biri ne de öteki renkli TV'sini tam zamanında satın alan Detroitli gecekondu sakiniyle aynı çıkarlara sahiptir. Bu üçü artık ortak bir seçmen blokuna ait değildir. Tezgâhtarlar, tamirciler ve satıcılarsa siyasal bakımdan aşağı yukarı homojenleşmiştir; çünkü her biri işleri için kaygılanır, bir arabaya ve çocukları için ilaca ihtiyaç duyar.

Ortaya atılmamış bir soruna karşı çıkan çoğunluk diye bir şey olamaz. Büyümeye sınırlar konması için kışkırtıcılık yapan bir çoğunluk, her ne pahasına olursa olsun büyüme isteyen bir çoğunluk kadar gülünç bir kavramdır. Çoğunlukları ortak ideolojiler yaratmaz. Onlar, kendi ortak çıkarlarını kavramakla gelişir. İdeolojilerin en iyisinin bile yapabileceği en fazla şey bu çıkarları yorumlamaktır. Toplumsal sorun bunaltıcı bir tehdit haline geldiği zaman her insanın alabileceği tavır iki etkene bağlıdır. İlki, içten içe süren bir çatışmanın nasıl özel bir dikkat ve partizanca eylem gerektiren bir siyasal sorun olarak patlak verdiğidir; ikincisiyse, yeni –ve şimdiye dek umulmayan– çıkar saflaşmalarını yorumlamak için zemin hazırlayabilecek yeni bir elitin bulunmasıdır.

2. Çöküşten Kaosa

Endüstri toplumundaki çöküşün sonunda nasıl kritik bir sorun haline geleceği konusunda, ancak tahmin yürütebilirim. Ama yaklaşan bunalım konusunda yol gösterici olabilecek koşullara ilişkin epeyce kesin önermelerde bulunabilirim. Ben, büyümenin duraklayacağı inancındayım. Üretimdeki endüstriyel tekelin toptan çöküşü, bu tekelin genişlemesini besleyen çok yönlü sistemlerin hep birlikte ve birbirini sürükleyerek başarısızlığa uğramasının sonucu olacaktır. Bu söz konusu genişleme, sistemlerin dikkatle dü-

zenlenmesinin, mevcut büyümeye istikrar ve uyum getireceği yanılsamasıyla sürdürülüyor. Oysa aslında bu düzenleme, tüm kurumları aynı anda ikinci dönüm noktalarına doğru sürüyor. Neredeyse akşamdan sabaha insanlar sadece büyük kurumlara değil, bunalımı yönlendirmesi beklenenlerin sunduğu reçetelere de güvenlerini yitireceklerdir. Mevcut kurumların eğitim, sağlık, refah, ulaşım ya da haber gibi değerleri tanımlama yeteneği, bunun bir yanılsama olduğu anlaşılacağı için, ansızın yok olacaktır.

Wall Street'in çöküşü nasıl "Büyük Bunalım"ı başlattıysa, bu bunalım da beklenmedik bir olayla başlayabilir. Rastlantısal bir çakışma, büyük kurumlarımızda saptanan amaçlarla gerçek sonuçlar arasındaki yapısal çelişkileri herkesin gözleri önüne serecektir. Bugün ancak birkaç kişinin görebildiğini halk ansızın apaçık görecektir. Tüm ekonominin "daha iyi" bir hayata yönelik örgütlenmesinin, *iyi* hayatın başlıca düşmanı olduğudur bu. Yaygın biçimde paylaşılan başka kavrayışlar gibi bu da, halkın imgelemini tersyüz etme gücüne sahiptir. Büyük kurumlar saygıdeğerliklerini, meşruluklarını ve kamu yararına hizmet ettikleri düşüncesine dayanan itibarlarını kısa sürede yitirebilir. Reformasyon sırasında Roma Kilisesi'nin ve Amerikan Devrimi sırasında krallığın başına gelen de buydu. Akıl almaz olan, bir gecede gerçeğe dönüştü: Halk, yöneticilerinin boynunu vurabilirdi ve vurdu da.

Ani değişme, geri besleme ya da evrimden farklıdır. Bir şelalenin altındaki girdapları gözleyin. Su ister yüksek, ister alçak olsun, girdaplar mevsim boyu aynı yerde kalır. Derken, ansızın suya bir taş daha düşer ve tüm düzen değişir, eskisi artık bir daha kurulamaz. Umutsuzca büyümeye yönelik bir çoğunluk hayalinden medet umanlar, bir sarsıntı sırasındaki siyasal davranışları öngörmekten acizdir. Halk, yalnızca kâğıt paraya değil, endüstriyel üretkenliğe karşı da güvenini yitirince, ticaret alışılageldiği gibi yürümez artık.

Değişik sistemlerimizin her birindeki çöküşü ayrı açıdan ele almak, hâlâ mümkün. Hiçbir çare işe yaramıyor; ama

önerilen her çareyi destekleyecek kaynak bulabiliyoruz hâlâ. Hükümetler kamu hizmetlerinin çöküşünü, eğitim sisteminin bozulmasını, tahammül edilemez hale gelen ulaşımı, adli süreçteki kargaşayı ve gençlerdeki korkunç hoşnutsuzluğu halledebileceklerini sanıyor. Bunların her biri ayrı bir olgu biçiminde ele alınıyor, farklı bir raporla açıklanıyor, her biri yeni bir vergi, yeni bir program gerektiriyor. Alternatif çareler konusunda yapılan ağız dalaşları iki çözüme de güvenilirlik kazandırıyor: Özel okullara karşı parasız okullar, eğitim talebini iki katına çıkarıyor; tek ray üstünde işleyen banliyö taşımacılığına karşı uydu kentler, kentlerin amansız biçimde büyümesini destekliyor; daha fazla yan sağlık mesleğine karşı tıpta daha yüksek profesyonel standartlar, sağlık mesleklerini daha da genişletip değerini artırıyor. Önerilen çözümlerin hepsi de birilerine cazip geldiği için, alışılmış çözüm her ikisini de denemeye kalkışmaktır. Sonuç pastayı büyütmek için daha fazla çabalamak, ama bu pastanın Kafdağı'nda olduğunu unutmaktır.

Büyük Bunalım öncesi uyarılara karşı Coolidge'in* yaklaşımı, şimdi çok daha köklü bir bunalımın belirtilerine uygulanmaktadır. Kurumsal çöküşler arasında ilişki kurmak için genel sistem analizine güvenilmekte, bu da nüfus, refah ve verimsiz endüstri üstünde denetim sağlamak amacıyla daha fazla planlama, merkezileşme ve bürokrasi getirmektedir. İmalat sektöründeki işsizliğin, karar, denetim ve tedavideki verimin artmasıyla karşılanabileceği varsayılıyor. Endüstri ve makineleşmiş üretimin büyüsüne kapılan insanlar, birkaç ayrı üretim biçiminin birbirini tamamlayacağı, endüstri sonrası bir toplumun olabileceğini göremiyor. Hem aşırı endüstrileşmiş hem de ekolojik açıdan yaşanabilir bir çağ açmaya çalışmakla, hayatın dengesini oluşturan fizik dışı ve eşit ölçüde temel birkaç boyutun çöküşünü hızlandırıyorlar.

* Büyük Bunalım'ın hemen öncesinde, içki yasağı ve gaz çağının ABD Başkanı. (y.h.n.)

Yalnızca sanayi toplumundaki ilk bunalımda değil, sanayi toplumunun ilk bunalımında katalizör olarak Wall Street'teki çöküşün rolünü üstlenecek olaylar hakkında tahmin yürütmek, falcılıktan başka bir şey değildir. Ama çok yakın gelecekte, etkileri araçların büyümesini durduracak bir olay beklememek de safdillik olur. Bu olay gerçekleştiğinde patlamanın yaratacağı gürültü, onu uygun bakış açısından görmeyi engelleyecektir.

Yaklaşan bunalımın nedenlerini anlamak ve ona hazırlıklı olmak için hâlâ bir şansımız var. Eğer bunalımın etkilerini sezebiliyorsak, ani değişmenin, daha önce ezilmekte olan toplumsal grupları nasıl iktidara getireceğini araştırmalıyız. Bu grupları yaratan sadece felaket değildir; ortaya çıkmalarına neden olansa hiç değildir; ama felaket, ezilmişleri toplumsal sürece katılmaktan alıkoyan egemen güçleri zayıflatır. Denetimi zayılatan, denetimi elinde tutan yerleşik güçleri sarsan ve son dayanaklarını yitirmemiş olanları zirveye getiren, şaşkınlığın yarattığı güçtür.

Denetimler zayıflayınca, denetlemeye alışmış olanların yeni müttefikler aramaları gerekir. Büyük Bunalım sırasında zayıflayan ekonomi ve yerleşik endüstriyel düzen, örgütlü emek olmaksızın yapamadı. Böylece örgütlü emek, yapı içinde iktidardan kendi payını aldı. II. Dünya Savaş sırasında zayıflayan işgücü pazarında da endüstri, zenci işgücüne mahkûm oldu. Zenciler, güçlerini kullanmaya başladılar.

3. Bunalımı Kavramak

Üretimi sınırlama eğilimindeki güçler zaten toplum içinde faaliyettedir. Halk arasında yapılacak dipkoçanı araştırması, bu bireylerin, yıkıcı saydıkları büyümeye tepkilerini dile getirirken, daha tutarlı ve bilinçli olmalarına yardım edebilir. Aşırı üretken toplumun bunalımı ağırlaştıkça, insanların sesinin yeni bir yankı kazanacağını umabiliriz. Bunlar, bir seçim bölgesi oluşturmuyor; ama herkesin potansiyel üyesi olduğu bir çoğunluğun sözcüsüdür. Bunalım ne kadar

umulmadık biçimde ortaya çıkarsa, onların hevesleri de o kadar ani biçimde bir programa dönüşebilir. Ama o noktada olayları yönlendirme yeteneği, bu azınlıkların bunalımın temel doğasını ne derinlikte karvradıklarına ve bunu etkili bir dilde ifade etmeyi, ne istediklerini, ne yapabileceklerini ve neye ihtiyaç duymadıklarını dile getirmeyi bilmelerine bağlıdır. Doğal dilin eleştirel biçimde kullanımı, siyasal dönüşümün ilk eksenini oluşturur. Ama ikinci bir eksene de gerek vardır.

Daha fazla büyüme çok yönlü bir felakete yol açacaktır. Felaket olmaksızın insanların büyümeye çok yönlü sınırlar konmasını kabul etmesi son derece ihtimal dışı görünüyor. Bu kaçınılmaz felaket, uygarlığın bir bunalımı da olabilir, sonu da: Yok olarak ya da B. F. Skinner'ın,* bir T. E. Frazier** tarafından yönetilen evrensel toplama kampında son bularak. Eğer ortaya çıktığı anda gerekli toplumsal talepler etkili biçimde dile getirilebilirse, öngörülebilen felaket gerçek bir bunalım,yani seçim yapmak için bir fırsat olcaktır. Söz konusu talepler, mevcut endüstri yanılsamasındaki çöküşün kendileri için, etkili ve şenlikli bir üretim biçimini seçmenin koşulu olduğunu gösterebilecek kişiler tarafından dile getirilmelidir. Böyle grupların hazırlanması, şu anda yeni siyasetin en önemli görevidir.

Bu grupların, felaketin mantıkça tutarlı bir çözümlemesini yapmak ve bunu doğal dille ifade etmek için hazırlanmaları gerektiğini söyledim. Sınırlanmış bir toplumun gerekliliğini genel çekiciliğe sahip pratik terimlerle önermeye hazır olmaları gerektiğini savundum. Farklı halk grupları

---

* Davranışçı okulun kurucusu olan ABD'li psikolog, Pavlov'un, ortam denetlenerek davranışın da denetlenebileceği görüşünden yola çıkarak, fizik bilimlerinde olduğu gibi, uygun teknolojiler kullanılıp belli davranışlar önlenir ya da denetlenirse, çağdaş insanın bunalımlarına çözüm getirileceğini savunmuştur. (y.h.n.)

** Skinner'in *Walden Two* (1948) adlı ütopik romanının kahramanı. Romanda, yazarın yukarıda kabaca özetlenen görüşleri doğrultusunda örgütlenmiş bir komünün önderidir. (y.h.n.)

için, istediklerini elde etmenin ya da en azından, katlanılmaz hale gelen şeyden kurtulmanın kaçınılmaz bedelinin özveri olduğu ortaya konmalıdır. Ama bu sınırları hem gerekli hem de cazip biçimde dile getirecek sözcüklerin ötesinde, bu grupların önderleri, herkes için yeterince iyi olanı takdir etmeye elverişli bir toplumsal aracı kullanmaya da hazır olmalıdır. Dil gibi, herkesin saygı duyduğu bir araç olmalıdır bu; dil gibi, yakın geçmişte kullanıldığı amaç yüzünden gücünü yitirmeyen; dil gibi, temel yapısı itibarıyla kötüye kullanmanın tümüyle yozlaştıramayacağı bir araç olmalıdır.

Böyle bir aracın, ancak siyaset ve hukukun biçimsel yapısı olabileceğini söylemiştim. Sadece mali olmaktan çok, endüstriyel de olan sarsıntı anında, felaketin bunalıma dönüşmesi, açık düşüncelere ve duygulara sahip insanların oluşturduğu yeni grubun benzerlerine telkin edeceği güvene bağlıdır. Sonra da bu grup, şenlikli bir topluma geçişin, belli yöntemlerin bilinçli ve disiplinli kullanımının sonucu olabileceğini ve böyle olması gerektiğini ortaya koymalıdır. Bu yöntemler, çatışan çıkarların ve çatışmaya yol açan tarihsel birikimlerin meşruluğunu ve ötekilerin kararlarına uyma gereğini tanıyacaktır. Şenlikli biçimde kullanılan prosedür, kurumsal devrimin, amaçları uygulamada beliren bir araç olarak kalmasını güvence altına alır. Bu prosedürün sürekli olarak antibürokratik bir anlamda, bilinçle kullanılması, devrimin kendisinin de bir kurum haline gelmesine karşı tek korunma yoludur. Bu prosedürün toplumdaki büyük kurumlarda dönüşüm yaratmak için uygulanmasına, kültür devrimi, hukuka biçimsel yapısının yeniden kazandırılması, katılımcı sosyalizm ya da *Fueros de Espana** ruhuna dönüş denmesi, artık sadece bir etiket sorunudur.

4. Ani Değişim

Yeni çıkar gruplarından ve bunların hazırlanmasından söz ederken, eylem gruplarını, bir kiliseyi ya da uzman grupları

* Fueros de Espana'nın kelime anlamı "İspanya Yasaları." (y.h.n.)

kastetmiyorum. Bunalımın bir anında iktidara gelecek bir siyasal partiden de söz etmiyorum. Bunalımı yönlendirmeye çalışmak, felaketi dönüşü olmaz bir noktaya getirecektir. İyi kurulmuş, iyi hazırlanmış bir parti bunalım anında iktidarını kurabilir; bu durumda sistem içinden seçim yapılmış olur. Büyük Bunalım da böyle oldu. Sorun, üretim araçları üstünde denetim kurmaktı. Doğu Avrupa'da Marksistleri iktidara getiren olaylar da böyle gelişti. Ama benim eli kulağında olduğunu söylediğim bunalım, endüstri toplumu içindeki bir bunalım değil, endüstriyel üretim biçiminin bunalımıdır. Bu bunalım insanları, şenlikli araçları ya da makineler tarafından ezilmeyi seçmekle karşı karşıya bırakıyor. Bu bunalıma verilecek tek karşılık, onun derinliğini tümüyle tanımak ve kendi kendine getirilecek kaçınılmaz sınırlamaları kabul etmektir. Çıkar gruplarının bu kavrayışa varmasını sağlayan ortak bakış açıları ne kadar çeşitlenir, yalnızca toplum içindeki iktidarın azaltılmasıyla korunabilecek çıkarlar da ne kadar farklı olursa, kaçınılmaz olanın öylece kabullenilmesi ihtimali de o kadar büyüktür.

Büyümeye birtakım soyut ilkelerle karşı çıkan bir çoğunluktan da söz ediyor değilim. Böyle bir çoğunluk olmayacak bir şeydir. Büyümeye karşı ortodoks bir tavırla sesini yükselten örgütlü bir elit, aslında akla yatkın geliyor. Bu belki de şu anda oluşmakta. Ama böyle programlı bir elit hiç de istenir bir şey değlidir. Modern toplumun temel endüstriyel yapısını sorgulamaksızın, halkı endüstriyel verime sınırlar konmasını kabule sürüklemekle, bu elit, büyümeden en iyi biçimde yararlanan bürokratlara daha fazla güç sağlayacak, onların piyonu haline gelecektir. İstikrarlı endüstriye dayalı bir ekonomiye geçişin ilk sonuçlarından biri, emek-yoğun, disiplinli ve halkı onlara iş vererek denetleyen, büyüyen bir üretim alt-sektörü olacaktır. İleri düzeyde akılcılaşmış ve standartlaşmış mal ve hizmetlerin, böyle istikrarlı biçimde üretilmesi –bu mümkün olsaydı– şenlikli üretime,

endüstriyel büyümeye dayalı günümüz toplumundan daha da uzak olurdu.

Sınırlı bir toplumdan yana olanların şu ya da bu türlü bir çoğunluk oluşturmaya ihtiyaçları yoktur. Bir demokrasideki seçmen çoğunluğunu, bütün üyelerinin belirli bir ideolojiye veya belirli bir değere kesin bağlılıkları harekete geçirmez. Belirli bir kurumsal sınırlamadan yana olan seçmen çoğunluğunun çok farklı unsurlardan oluşması gerekir. Aşırı üretimin herhangi bir boyutundan ciddi biçimde zarar görenler, bu üretimden kâr etmeyenler ve toplumda var olan örgütlenmeye bütünüyle itirazları olan; ama belirli bir sınıra doğrudan itirazı olmayanlar. Bunun olağan siyasal yaşamda nasıl işlediğini okul çok iyi örnekler. Bazı insanların çocuğu yoktur ve okul vergisi ödemek istemez. Bazıları, bir başka ilde yaşayan velilerden daha çok vergi ödediğini; ama daha az hizmet gördüğünü düşünür. Bazıları da çocuklarını kilise okullarına göndermek istedikleri için, okulların vergilerle desteklenmesine karşı çıkar. Daha başkaları, zorunlu okul öğrenimine karşıdır: Gençlere zarar verdiği için ya da ayırımcılığı güçlendirdiği için. Tüm bu kişiler, bir seçmen çoğunluğu oluşturabilirler, bir parti ya da hizip değil. Mevcut koşullarda okulu hizaya getirmeyi başarabilirler; ama böylece onun daha da meşru bir şekilde hayatta kalmasını sağlamış olurlar. Tek bir büyük kurumu sınırlamaya yönelik çoğunluk oyu, işler aynı kaldığı takdirde, tutucu olmaya yatkındır.

Ama toplumu daha derinden etkileyen bir bunalım sırasında çoğunluğun etkisi tam tersi olabilir. Birkaç kurumun neden ikinci dönüm noktalarına varması, böyle bir bunalımın başlangıcıdır. Bunu izleyecek sarsıntı, endüstri toplumunun -tek tek kurumlarının değil- etki alanının dışına taştığını açıkça gözler önüne serecektir.

Ulusal devlet öylesine güçlü hale geldi ki işlevlerini yerine getiremez oldu. Nasıl General Vo Nguyen Glap* kendi

* Vietnam Halk Ordusu Başkomutanı ve sonradan ülkenin Savunma Başkanı.

savaşım kazanmak için ABD'nin askeri aygıtından yararlandıysa, çokuluslu şirketler ve meslekler de imparatorluklarını kurmak için, hukuku ve iki partili sistemi kullanabiliyor.

Ama ABD demokrasisi, Giap'ın zaferine rağmen sağ kalabildiyse de ITT ya da bir benzerinden yediği darbeden sonra ayakta kalamaz. Ulusal devletin büyüyerek kendi kendine hizmet eden çeşitli araçlar üreten bir holdinge, siyasal partinin de hissedarlarını arada bir yapılan yönetim kurulu ve başkanlık seçimleri için örgütleyen bir araca dönüştüğü bunalım yaklaştıkça daha açık biçimde görülmektedir. Bu durumda partiler, her seçmenin daha yüksek düzeyde *bireysel* tüketim talep etme ve böylelikle daha yüksek düzeyde *endüstri* tüketimini zorunlu kılma hakkını destekliyor. İnsanlar araba isteyebilir; ama toplumun tüm kaynaklarını arabaları yararlı araçlar olarak belirleyen bir ulaştırma sistemine tahsis etmek, uzmanların kararına bırakılmıştır. Bu partiler, tek amacı GSMH artışını desteklemek olan bir devleti destekler ve büyük bir darbe anında yararsız oldukları da açıktır.

İşler olağan durumdayken, şirketlerle müşteriler arasında prosedür üzerinde ortaya çıkan karşıtlık, çoğunlukla müşterilerin bağımlılığını daha da meşru kılar. Oysa yapısal bunalım anında, aşırı verimliliğin büyük kurumlar tarafından gönüllü olarak azaltılması bile bu kurumları işlerlikte tutmaz. Genel bir bunalım, toplumun yeniden kuruluşunun yolunu açar. Bir holding olarak devletin meşruluğunu yitirmesi, anayasal prosedür ihtiyacını ortadan kaldırmaz, pekiştirir. Hissedar hizipleri haline gelmiş partilere güvenin kalmaması, siyasette çatışmalı prosedürlerin önemini açığa çıkarır. Karara bağlanacak sorun birbiriyle çatışan toplumsal sınırlamaların uzlaştırılması olunca, daha fazla bireysel tüketim için çatışan taleplerin inandırıcılığını yitirmesi, yalnızca birbiriyle çatışan prosedürlerin uygulanmasının önemini ortaya koyar. Kolayca tek adam yönetimine, uzmanlar hükümetine ve ideolojik ortodoksluğa yol açabilecek olan aynı

genel bunalım, herkesin katıldığı siyasal bir süreci yeniden kurmak için büyük bir fırsattır da.

Siyasal ve yasal prosedürlerin yapıları birbirinden ayrılamaz. Tarih içinde her ikisi de özgürlüğün yapısını biçimlendirmiş ve dile getirmiştir. Bu anlaşılırsa, siyasal alanda en canlı, simgesel ve şenlikli araç olarak kullanılabilir. Toplumun yasal mekanizmaya erişebilmeyi bir ayrıcalık haline getirdiği, adaleti sistemli biçimde inkâr ettiği, zorbalığı göstermelik mahkemeler kisvesi altında sakladığı yerlerde bile hukuka başvurmanın hâlâ bir gücü vardır. Hatta doğal dilin ve prosedürün biçimsel yapısına arka çıkan devrimci yoldaşlarından aşağılama, alay ve baskı gördüğü zaman bile, bireyin halkın tarihinde yatan biçimsel yapıya başvurması, hakikati söylemek ve endüstrinin üstünlüğünün üretimdeki kanserli egemenliğini putperestliğin en uç noktası olarak mahkûm etmek için en güçlü araçtır. Felaketi önlemek için elimizde sadece tarihten kazanılmış sözün kaldığını görünce, neredeyse dayanılmaz bir acı duyuyorum. Yine de bütün zayıflığına rağmen, kaçınılmaz vahşeti şenlikli yeniden kuruluşa dönüştürecek devrimde, halkın çoğunluğunu söz birleştirebilir.

Yoksul ülkeler için yeniden kurulmuş, doğrudan endüstri sonrası şenlik çağına geçmek için, araçları kuşatacak negatif tasarım ölçütlerini benimsemek anlamına gelir. Seçilecek sınırlar, aşırı endüstrileşmiş ülkelerin hayatta kalma uğruna ve kazanılmış hakları pahasına benimsemek zorunda kalacağı sınırlarla aynı türdendir. Bu yeniden kuruluş güçlü bir ordu tarafından desteklenemez. Çünkü hem böyle bir ordu beslemek yeniden kuruluşa engel olacaktır hem de hiçbir ordu o kadar güçlü olamaz. Şenlikli yaşamın savunulması, araçlarını denetleyebilen insanlarca üstlenildiği takdirde mümkündür. Emperyalistlerin paralı askerleri, şenlikli yaşam adına araçlarına sınırlar koyan bir halkı zehirleyebilir ya da belki zayıf düşürebilirler; ama asla yenemezler.

Son yılların en radikal yazarlarından Ivan Illich, daha çok kurumlara ve kurumlaşmaya yönelttiği eleştirileriyle tanınıyor. Eğitim, sağlık, politika gibi kurumların insan yaratıcılığını öldürerek insanları kendine bağımlı kıldığını savunuyor. İlerleme ve verimlilik adına korkunç bir üretim-tüketim çılgınlığının yaşandığını oysa sanayileşme ve büyüme kavramlarının vazgeçilmeyecek kavramlar olmadığını ifade ediyor.

Şenlikli Toplum'da seri üretim teknolojilerinin, insanları bürokrasinin ve makinelerin aksesuarları haline nasıl getirdiğini göstererek modern sanayi toplumlarını sorguluyor. Kişiler arasında özerk, yaratıcı ilişkiler kurulabilmesinde araçların rolüne değiniyor. İnsanların çalışırken zevk almaları, sevinç duymaları için araçlara hükmetmeleri gerektiğini belirterek, araçların insanlara hükmetmeye başladığı noktada büyümeye karşı çıkıyor.

"Elimdeki ilginç yapıtın sadece hekimlik ve tedavi konusunu işlediği sanılmasın; Ivan Illich, sorunu çok daha kapsamlı bir açıdan ele alıyor: daha fazla üretim ve daha fazla tüketim ilkesine dayanan çağdaş sanayi toplumunun başımıza açtığı ve nasıl bir sona varacağı açıkça kestirilmeyen sorunudur bu."

Melih Cevdet Anday/*Cumhuriyet*

"*Şenlikli Toplum*, üretim, verimlilik ve bilim gibi kutsal kavramları sorgularken, beliren sorunların sadece sanayileşmiş ülkeler açısından değil, gelişmekte olan ülkeler ve sosyalist ülkeler açısından da önem taşıdığını vurguluyor."

Ahmet Oktay/*Milliyet*

"Hele hele Yeşil ve Radikal hareketlerin pek sağlıklı olmasa da yeni yeni filiz vermeye başladığı Türkiye'de, *Şenlikli Toplum* mutlaka ciddiye alınması gereken az sayıda kitaplardan biri."

Tuğrul Eryılmaz/*Milliyet Sanat*

AYRINTI • İNCELEME
ISBN 978-975-539-632-3
9 789755 396323

14 ₺